

250
MENSUR SEFEROVIĆ

PARTIZANSKI

KOLO
PLETI

BIBLIOTEKA ZA VOJNIKA

25

UREĐUJE ODBOR

Odgovorni urednik
potpukovnik
SLOBODAN ŽAKIĆ

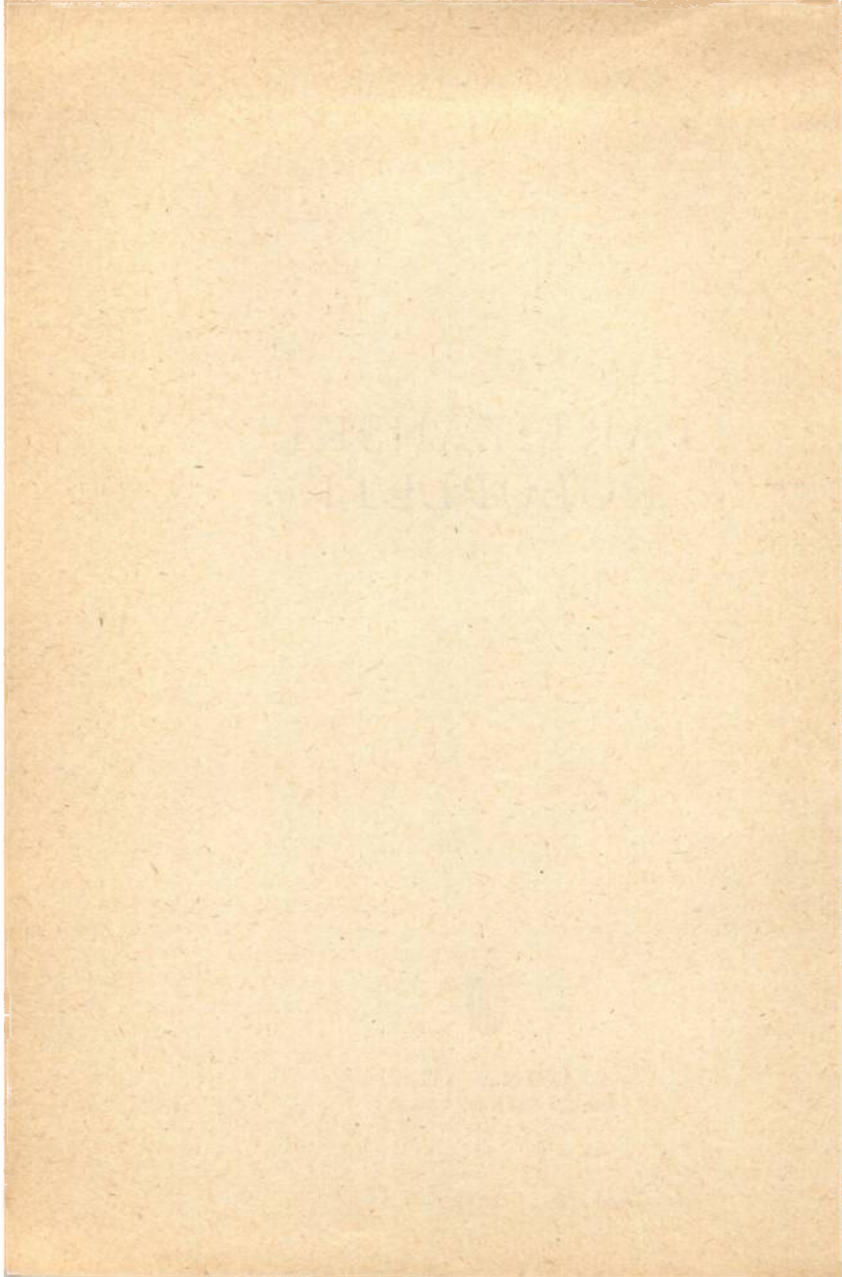
Štampa Vojnoštamarsko preduzeće — Beograd, Mije Kovačevića 5

MENSUR SEFEROVIĆ

PARTIZANSKI
KOLOPLETI

»NARODNA ARMIJA«
BEOGRAD, 1964.

Historija naše borbe bogata je mnogim herojskim djelima pojedinaca i čitavih jedinica. Ali mnogo od toga nije nigdje zapisano. Mnoge epizode iz ovog rata nisu poznate široj javnosti. Poznata je donekle cjelina, ali nisu poznate pojedinosti iz kojih je stvorena ta cjelina, iz kojih se sastoji epopeja naše borbe... Mnoge i mnoge ratne epizode mogu i moraju biti rasvijetljene... To je nužno ne samo iz vojno-historijskih razloga, nego da bi se ovjekovječile barem neke epizode iz herojske borbe naših naroda — za pouku našim budućim pokoljenjima... (Tito)

PREDGOVOR

Jedne ljetne pripeke, valjda prije deset godina, moj prijatelj književnik Čedo Kisić vjerovatno nije mogao ni pretpostaviti kuda će me odvesti, i to veoma brzo, njegov prijedlog, možda i slučajno izrečen, da bi bilo cjelishodno, posebno kada je riječ o mlađoj čitalačkoj publici, ako bih neke svoje novinske reportaže sa motivima iz oslobodilačkog rata prikupio, eventualno dogradio i obogatio novim pojedinostima, i objavio u posebnoj knjizi.

Od tada me je progonila misao da bih, zaista, ponešto od onog što je reportersko pero zakačilo i, više uz put, otrglo zaboravu mogao prikazati potpunije i cjelovitije. Želio sam, u stvari, da te usputne

zapise, mada su svojim porukama tražili šira i smjelija spisateljska ostvarenja, objedinim u jedinstven rukopis i ponudim najbližem izdavaču baš zbog njihove dokumentarne vrijednosti i određene društvene svrsishodnosti, zbog njihove istinitosti i, vjerujem, neposrednosti, a i radi ponovnog i glasnijeg oduženja prema ljudima i sredinama o kojima sam govorio.

Očekivanja me nisu iznevjerila. Već iduće godine imao sam prvu zbirku reportaža, narednih godina još četiri nove knjige, a evo sada i šestu panoramu novinskih napisa u izdanju »Biblioteke za vojnika«, što sve skupa, očividno, potvrđuje koliko ovakve i slične publikacije imaju svoju stalnu i ne tako malobrojni publiku, uglavnom najčešće zbog toga što »djeluju na čitaoce snagom motiva koje donose, snagom događaja koje pričaju, snagom ljudi koji su nosili događaje, snagom ideala koji su vodili ljude«.

Zato ću i biti zadovoljan ako čitalac osjeti da je vrijednost i ove knjige u izboru tema, u sadržaju napisa, bez vidljivog didaktičkog akcenta, to jest ako zaslužim čitaočevo priznanje da sam za sve vrijeme ostao na potrebnom odstojanju od teme o kojoj pišem, kako bi događaj što više sam pričao. Drugim riječima, nastojao sam da i ovoga puta ostanem dosljedan svom ranijem reporterskom postupku: da sa potrebnim razumijevanjem bilježim osmjehe i suze, zvjezdane ali i kritične trenutke boraca na ratnoj pozornici, da na dokumentu i činjenici gradim svoju škrtu priču koja je, sama po sebi, svojim tkanjem, sadržajem, humana i poučna, naša.

Otuda i moje nastojanje da sve što u ovaj rukopis unesem bude oslobođeno mašte i legende, da bude provjereno, autentično; tačnije: želio sam da ne »friziram stvari«, kako bi, možda i iz ovog materijala, mogli bolji, vrsniji pisci izvući »ono najvažnije — atmosferu i istinu, žive ljude i žive događaje, koji će

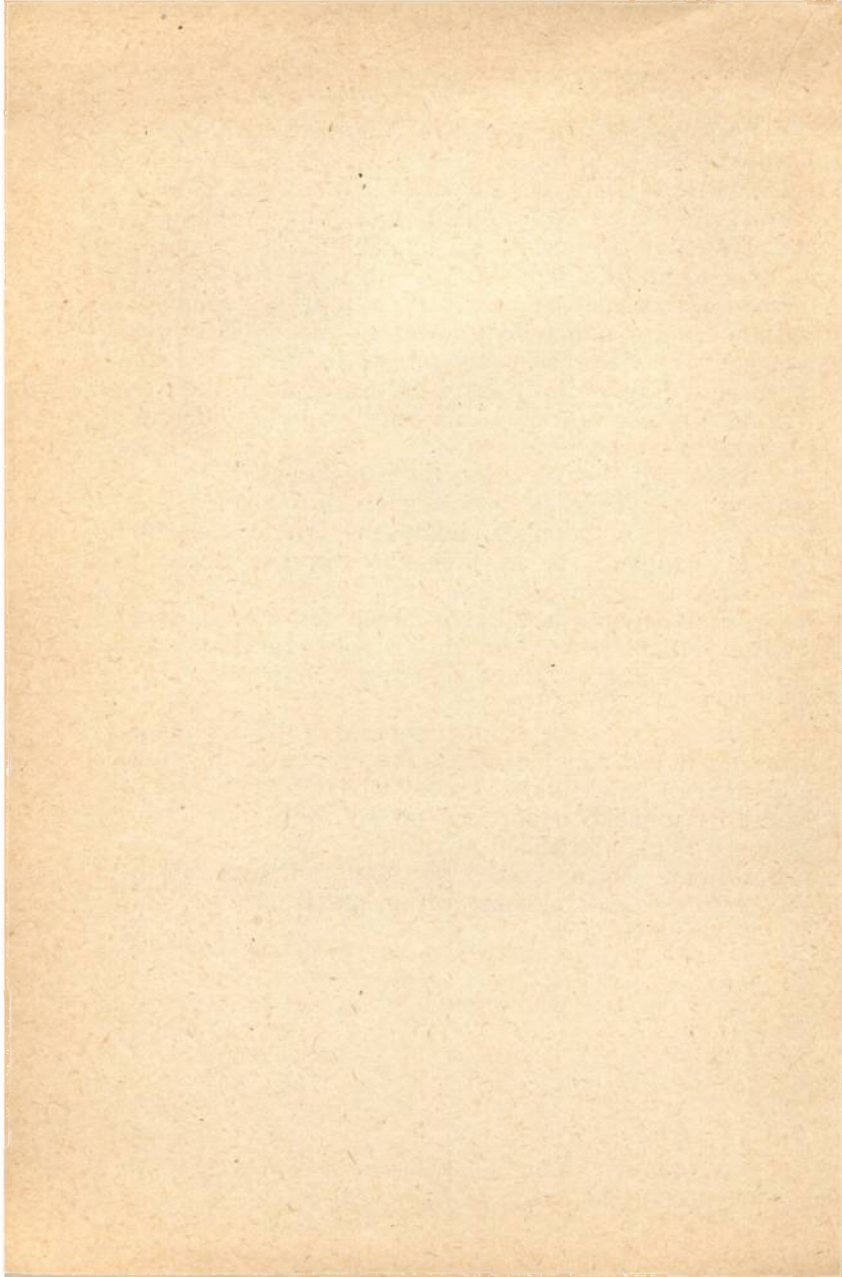
uvijek biti najvažnija hrana pravoj literaturi o čovjeku i životu».

Želja mi je, isto tako, da i Stanko Paunović i Vladimir Perić, Antonija Čeč i Antonija Kuclar, poručnik Flores i Mustafa Dovadžić, Mirče Acev i Raca Ivanišević, Stevan Milatović i ostali junaci ove knjige trajno žive u svakoj kući, u svakom dječjem jatu, da ono što im je zajedničko — duh jedinstva, humanizma i optimizma, sve te najljepše ljudske osobine — postane svima nama svojstveno ili blisko. Zato je, možda, baš i bolje bilo što sam se radije zadržavao na moralnoj snazi i heroizmu boraca i čitavih kolektiva na frontu i u pozadini, na čistini između bunkera i u tami zatvorskih rešetaka.

Birao sam likove i događaje onako kako su me moji reporterski putevi vodili, kako su to zadaci lista u kojem radim nalagali. Iako sam grabio stazama koje su vodile u sve krajeve naše zemlje, na svim stranama, na svim partizanskim putevima i dijagonalama »otkrivao« sam borce istovetnog morala, iste snažne ljubavi prema zemlji i životu, ratnike koji, ako se o njima kaže prava riječ, ostavljaju utisak što ne blijedi ni lako ni brzo.

Ostaje, ipak, da čitalac donese svoju ocjenu o tome da li je ovim mojim traganjima za sudbinama pojedinaca i kolektiva u ratnom vihoru oživljeno ono ljudsko i junačko u borcima na položaju — na puškometu neprijatelja, i u pozadini — pred okom neprijateljevih žbira, koliko su nam ovi partizanski kolopleti približili vrijeme ratno, partizansko.

Mensur Seferović

KOMESAR SREMSKIH PARTIZANA

Zapis o narodnom heroju Stanku Paunoviću Veljku, sekretaru kaznionskog partijskog komiteta u Sremskoj Mitrovici i prvom političkom komesaru sremskih partizana.

Predsjedavajući Suda za zaštitu države nije mogao da se suzdrži, skočio je iza stola, koraknuo naprijed i viknuo:

— Dosta! Napolje iz sudnice!

Ukipljeni žandari su se trgli, zgrabili okrivljenog, dvadeset dvogodišnjeg bravara Stanka Paunovića, i odvukli iz prazne sudske dvorane.

Bilo je to januara 1930. godine u Beogradu. Dnevna štampa je objavila vijest: »Izricanje presude u državnom sudu . . . odloženo je za utorak, 21. o.m. u 16 časova«.

Sudije su se ponovo okupile, sada već po treći put na ovom suđenju, da bi odmjerile novu kaznu »buntovniku i na sudu«, Paunoviću, jednom od dvadesetorice optuženih niških radnika i komunista.

Od doma ratne siročadi do partijske tehnike

Tih dana su se vrata ćelije u kojoj je Stanko brojao korake rijetko otvarala — ponovo je bio kažnjen postom i tvrdoležom, kaznama koje je na svoj način i izvan zatvorskih zidina godinama upoznao i kroz njih jačao. Čitavo njegovo djetinjstvo i momačko doba promakli su u izlizanim cokulama, uz jutarnji zvižduk i večernja upozorenja dežurnog u negotinskom Domu za ratnu siročad i u niškoj Železničkoj zanatskoj školi.

Tako je moralo da bude, jer bilo mu je osam godina kada je majka s pismom u ruci, skrhana vijestima o pogibiji muža ratnika, polumrtva ležala na širokom drvenom krevetu i kada je zatim, odrvenjelih ruku i bespomoćno, lutala bosa oko prizemnice u selu Brestovcu, mutnim pogledom prebirući jezičke zemlje koji nisu mogli prehraniti njeno sedmoro djece. Glad, ratna i poratna, ispila je snagu i imetak porodice, istanjila je i napokon odvušla dječaka Stanka u dom ratne siročadi.

U selu su ga ipak dočekivali kao omladinca koji je imao dosta sreće u životu, jer i svršena dva razreda gimnazije i trogodišnje školovanje u željezničkoj školi značili su za siromašne seljake toplo pribježište

Stanko Paunović kao politički kažnjenik u Sremskoj Mitrovici

i siguran bijeg od kravlje balege i posna zalogaja. Slušao je i ćutao. Nije želio da majci nanese bol i brige, ali su ukućani dobro znali da je njihov, sada već svršeni bravar pun gorčine i nemira, da su mu najvjerniji prijatelji novine i brošure koje čuva pod slamaricom i u postavi kaputa.

Tada je bio član ilegalne skojevske organizacije u željezničkoj radionici, jedan od onih kojima je Josip Kolumbo, bravar i sekretar Okružnog komiteta Skoja, od kraja 1925. godine najčešće povjeravao zadatke u organizovanju novih omladinskih grupa u odjeljenju montaže, u kolnici i strugari, livnici i kovačnici, modelarnici i alatnici, u gradskim kvartovima. A ubrzo je Stanko zadužen i za rad u ilegalnoj partijskoj tehnici.

Sada je već u svom stanu imao pisaću mašinu i geštetner, pa je umnožavao i dijelio letke i brošure, ali i održavao predavanja na omladinskim i partijskim tečajevima i sastancima. U svojoj dvadeset i prvoj godini, naročito poslije odlaska Josipa Kolumba i Miloša Markovića, u radionici postaje najistaknutiji rukovodilac, i sa članovima šest partijskih ćelija, u kojima je bilo trideset članova, i mnogobrojnim mladim komunistima snažno razvija snagu i ugled Partije. Uprava radionice je sve češće otvarala svoju »crnu knjigu« unoseći nove podatke o radnicima komunistima.

Protokol pretresa broja 20.152

I policija je otvorila dosije Stanka Paunovića. Dosije se popunjavao poslije svake veće akcije radnika u borbi protiv nacionalističko-fašističkih organizacija, poslije svakog uspjeha u štrajku za povećanje dnevnica, poslije pobjede na izborima za radničke povjerenike, poslije rasutih letaka i plakata

protiv monarhofašističke diktature. On je brzo rastao i upozoravao policiju da u bravaru Paunoviću ima opasnog protivnika, pogotovo kada se 1929. godine ponovo susrela s njegovom mnogostrukom aktivnošću, kada je u Stankovom stanu — kako to stoji

Stanko Paunović (sjedi, zdesna) sa drugovima u Nišu 1925.

i u protokolu pretresa br. 20.152 — pronađen svežanj čiste hartije i po jedan primjerak letka »Pariska komuna«, »Društvo mladi radnici i seljaci Srbije«, »Jedanaestogodišnjica oktobarske revolucije« i više drugih letaka komunističkog sadržaja.

Poslije šestomjesečnog Stankovog boravka u ćeliji, dosije je sveden u optužnicu da je »Paunović kao takav u toku 1929. godine u Nišu na ciklostilu umnožavao komunistički letak pod naslovom 'Mladim radnicima i seljacima', da je u aprilu 1929. godine u Zaječaru i Negotinu — i to naročito među vojnicima — rasturio i umnožavao letke čijom se sadržinom htelo podstaknuti na nasilje prema državnim vlastima... i javni red dovesti u opasnost... i promeniti politički i socijalni poredak«, da bi na kraju, zbog svih »tih i

drugih zločinstava«, na suđenju u Beogradu januara 1930. bio osuđen na dvanaest godina robije.

A umjesto dvanaest — šesnaest godina

Dvadeset okrivljenih niških komunista je stojeći slušalo presudu, ali Stanko nije ćutao — odgovorio je da nije zadovoljan presudom i pri tom je uvrijedio sudiju. Stoga se sudsko vijeće opet povuklo na vijećanje, i kada se ponovo pojavilo u vijećnici, Paunoviću je saopšteno da mu se zbog uvrede visokog državnog suda kazna od dvanaest godina robije povišuje na četrnaest!

Stanko je smireno saslušao povišenje kazne, a onda rekao:

— Ne plašim se vaše robije, gospodo. Vi sudite sada, ali će doći vrijeme kada ćemo mi suditi vama. Ne, ne bojim se ćelije, zapamtite, makar kako bila teška. Uvjeren sam da će me proleter i jednoga dana osloboditi!

Priča sa suda time nije bila završena.

Sudije su ponovo vijećale i sa novom odlukom su užurbano upale u sudnicu.

Zbog ponovne »drskosti« i nanijetih uvreda »od strane okrivljenog Stanka Paunovića, sina Milana i Milke«, Sud za zaštitu države je jednom već povišenu kaznu podigao za još dvije godine — od dvanaest, odnosno četrnaest, na šesnaest godina robije!

Dan kasnije, 22. januara, javnost je kratko obaviještena da je izrečena osuda niškim komunistima, da je »Stanko Paunović osuđen na šesnaest godina robije i stalni gubitak časnih prava«. Bila je to najteža kazna na ovom suđenju. I to je bilo jedino što se moglo saznati šta se toga popodneva desilo u beogradskoj sudskoj dvorani.

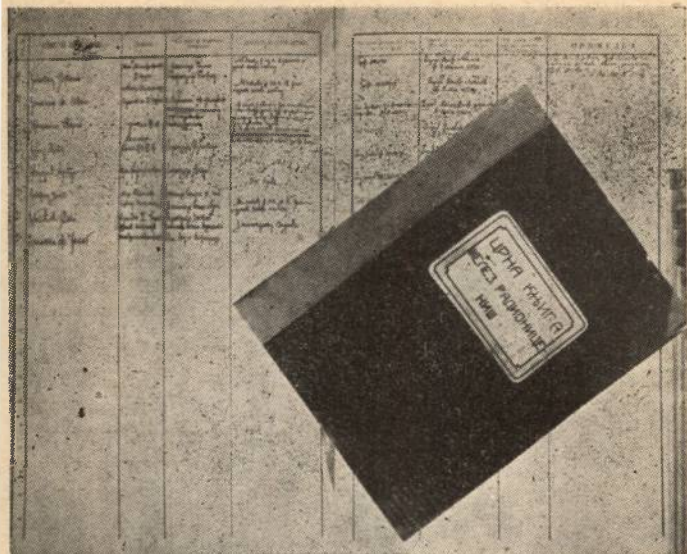
Prvog februara 1930. godine iza dvadeset dvogodišnjeg bravara Paunovića zatvorila su se teška gvozdena vrata kaznionice u Sremskoj Mitrovici, u kojoj je pod rednim brojem 100. otvoren njegov dosije sa robije.

Buntovnik u okovima

To je priča duga jedanaest i po godina, dnevnik robijaša na čijim je stranicama zapisano suviše mnogo gorčine i isto toliko gnjeva i otpora, novog kaljenja na ovom svojevrsnom univerzitetu marksističke prakse i misli, u školi borbe.

U međuvremenu su sudske vlasti nastojale da od osuđenog Paunovića naplate »prитvorski trošak« od 500 dinara; gomilala su se akta o tome da je »uzeto u popis jedno malo parče zemljišta (jedina svojina osuđenog Stanka) . . . koje poseduje kao zadrugar sa svojom braćom«. Prodajom toga komadića naplaćeno je 285 dinara, ali vlasti su dalje »nastavile da tragaju za imovinom osuđenog Stanka«. Dug ipak nije bio naplaćen, iako je aprila 1934. godine ponovo »pokrenut zahtev da se utera ostatak sume«.

Ništa Stanka Paunovića nije mimoišlo što je trebalo da slomi njegov buntovni duh. Prošao je sve robijaške kazne — od vezivanja i ludačke košulje do gole i tamne samice, ali njegova snažna volja i fizička kondicija odoljevale su svim okovima i postovima. Već od prvih dana, od trenutka kada je poslije tri mjeseca samotnog zatvora odbio da klekne u crkvi u koju su ga dovukli, od beskonačno dugih časova u samicama do radosnih susreta s drugovima u zajedničkim sobama i plahovitih, žustrih raspra i otpora frakcionašu Petku Miletiću, Stanko je u svim prilikama ostao nepopustljiv i beskompromisan.

Uprava željezničke radionice u Nišu često je otvarala svoju »crnu knjigu« unoseći nove podatke o radnicima komunistima

Stankov život na robiji se čvrsto utkao u opštu borbu komunista; zajedno sa Mošom Pijade, Ognjenom Pricom, Rankovićem, Čolakovićem i drugim robijašima koračao je iz akcije u akciju: bio je jedan od sto sedamnaest komunista koji su 1933. godine u četrnaest tačaka od uprave zatvora tražili da se »političkim osuđennicima, koji su do sada tretirani kao skotovi«, poboljšaju uslovi života, da bi odmah zatim četrnaest dana gladovao u tom najmasovnijem štrajku robijaša; bio je i u grupi komunista »buntovnika« koji su iz Mitrovice prebačeni u Lepoglavu, a zatim

ponovo vraćeni u mitrovačku robijašnicu. Tu je ubrzo postao član kazniorskog partijskog komiteta, a poslije izlaska Moše Pijade s robije i sekretar komiteta.

»Fraziranje je malograđanska kompenzacija za sopstvenu prazninu«

Tada je za njega, kako je govorio, i šetnja bila »gubitak dragocenog vremena, jer treba raditi«; tada je bio jedan od najupornijih i najčešćih »tehničara« u bilježenju i prepisivanju maratonskih rasprava, u dešifrovanju i šifrovanju partijskih pisama, koja se i danas čuvaju (zbog sitnog pisanja na tankom papiru bio je gotovo obnevidio); zajedno s Mošom i ostalima bio je najuporniji »noćnik«.

Predaha kao da nije bilo, kao da sekretaru komiteta Stanku svakog dana nedostaje još nekoliko sati za učenje i razgovor, pa otuda i njegova upornost u ubjeđivanju »mušterija« i u životu uopšte, jer »protivnik će«, govorio je, »nešto propustiti i na upornost«; otuda, opet, i njegova konkretnost i netrpeljivost prema fraziranju, koje je smatrao »malograđanskom kompenzacijom za sopstvenu prazninu«, govoreći da je kod proletera »fraziranje znak nezrelosti njegove svesti i njegovog stava«. Ukratko — čitav rad komiteta i partijskih organizacija usmjeravao je na ispunjavanje odluka koje su objavljene i u prvom broju ilegalnog lista »Za boljševizaciju«, odluka koje kažu da je »rad na sopstvenom osposobljavanju za valjane partijske borce naša glavna zadaća na robiji uz naše fizičko očuvanje«.

To je ujedno značilo i vojno pripremanje partijskih kadrova. I baš Stankovom zaslugom je 1940. godine u sobama robijaša počeo rad i vojni diverzant-

ski tečaj, jedan neobični skup komunista na kojem se pojavila i puška sa svim dijelovima za rasklapanje, iako je bila od drveta.

Jer konačan obračun s klasnim neprijateljem Stanku Paunoviću i njegovim drugovima na robiji nikada nije bio suviše dalek.

Kopanje kanala iz »mladičke zgrade«

Dok su se mitrovački politički robijaši na vojnom diverzantskom tečaju i drugim tečajevima i sastancima pripremali za događaje koji su predstojali, pogotovo kada su njemačke divizije krenule prema nemirnom jugoslovenskom području, Stanko Paunović je, kao sekretar kaznionskog partijskog komiteta, u pismu upućenom Pokrajinskom komitetu za Srbiju tražio odobrenje za bjekstvo trideset trojice mitrovačkih komunista, obrazlažući da drugoga puta nema, da neposredni zadaci Partije traže i njihovo prisustvo napolju — tamo gdje treba jurišati i boriti se za sve ono o čemu su robijaši, vezani u kvrge i u okovima, godinama razmišljali očekujući čas obračuna koji je davno nagoviješten.

I prije nego što je odgovor stigao, komitet je sa tehničkih priprema odmah prešao u akciju. Iz »mladičke zgrade«, u kojoj su bili okupljeni, robijaši su počeli da kopaju tunel, dugačak više desetina metara, koji je izvodio izvan zidina, na slobodu. Profesori i zidari, kovači i tehničari, književnici i stolari — svaki komunista je doprinio razradi plana bjekstva, tako da je čitav projekt izlaska iz robijašnice bio razrađen i utanačen do najmanje pojedinosti. Otvoreno je jedno jedinstveno radilište ispod zemlje, pripremljeno i organizovano pod neposrednim rukovodstvom sekretara Stanka, kome je spro-

vođenje u život ove fantastične zamisli bila jedina životna preokupacija. Poslije jedanaest i po godina robijanja i podnošenja natčovječanskih napora, zajedno sa ostalim drugovima je želio da sa svom energijom krene u novu, partizansku borbu.

Kopalo se sve brže i brže, jer uz novog upravnika u kaznionski krug su navraćali i Nijemci, i svaki čas se mogla očekivati opšta likvidacija robijaša komunisti. Ležeći u blatu sa ašovčićem u ruci, radeći bez

Својим укупним
мајци, браћи, и др. — за
успомену
са робље ој

Пауновића Пауновића

1. децембра 1935. год. осуђеник
и срп. партизан

Pismo narodnog heroja Paunovića sa robije, 1. XII 1935.

predaha u nekoliko smjena, komunisti su u platnenim kesama, uže tom i kroz prostor za ventilaciju u zidu, iskopanu zemlju »liftom« izvlačili i skrivali na tavanu zgrade, među rasutom ciglom i drugim ostavljenim građevinskim materijalom. Uz električno osve-

tljenje i kovački mjeH koji je ubacivao svjež vazduh, radovi su brzo napredovali, i u bilježnici sekretara Stanka, koji je svaku smjenu sačekivao i bilježio nove prekopane santimetre, crtež kanala je bivao sve duži i — sve bliži kaznionskom zidu.

»Moramo se dokopati šume i puške«

A tada je pao neočekivan, izgledalo je, smrtonosni udarac za mitrovačke robijaše. Uprava kaznionice je iz »mladičke zgrade«, valjda zbog toga što se bojala uticaja komunista u povećoj grupi jugoslovenskih oficira koji su bili u prolasku za njemačke logore, sve komuniste prebacila u drugi kraj kaznionice, u dvije sobe velike zgrade. A baš toga dana je preko jednog službenika kaznionice dobivena poruka od drugova iz Sremske Mitrovice da su oni izvršili sve pripreme za prihvatač bjegunaca i da očekuju vijesti kako da se usklade njihovi zajednički napori. Na domaku cilja — sve je palo u vodu, jer trebalo je još samo tri ili četiri dana da kanal bude gotov.

Mnogi drugovi su klonuli, izlaza kao da nije bilo. Ali Stanko nije mirovao. Okupio je članove komiteta i odluka je donesena.

— Drugovi, mi moramo naći izlaz, moramo napolje. Naši životi su u rukama fašista, nemamo šta izgubiti. I zato, odstupanja nema — moramo bilo na koji način i veoma brzo prodrijeti napolje!

I odmah se prešlo na izviđanje novog terena, na užurbaniju prepisku i ostvarivanje čvršće veze s drugovima izvan zatvora, o čemu je Stanko kasnije, u svom pismu, obavijestio i Pokrajinski komitet.

»Čim smo došli u nov položaj«, pisao je Stanko, »tražili smo nov način za bekstvo. Predložili smo opšti napad na zavod i razoružanje straže ili organizovanje našeg izvođenja napolje prevarom: da dođu

„ustaše' sa „strogo poverljivim aktom' i traže neodložno izručivanje. To nam je odbijeno kao neizvodljivo«.

Ipak se ukazala neočekivana, srećna okolnost. Ispod predsoblja sobe u kojoj su spavali naišli su na veliki kanal za vodovod i parno grijanje, koji je vodio čak do »mladićke zgrade«, ali je bio pregrađen na više mjesta. Čitav Stankov »štab« se spustio u kanal i uskoro su, poslije nekoliko pokušaja, pronašli kanal iz kojeg se moglo doći do jednog izolovanog prostora, neke vrste podruma, od jednog metra visine. Tada je Stanko uzviknuo:

— Mi smo već napolju, u slobodi, drugovi! Uspjeh je siguran!

A trebalo je iskopati kanal dugačak četrnaest metara! Pustimo neka o tome i dalje govori Stanko.

»Radili smo ovako:

Ulazili smo u kanal preko podne jedan i po čas i noću od osam i po do pet i po u grupama po četiri. Jedan je „kopao' (u stvari bušio) rupu u početku samo jednim nožem. On ili jedan iza njega tovarili su zemlju u lavor. Jedan je na početku rupe izvlačio lavor užetom napolje, a četvrti je na čebetu odvlačio zemlju od rupe i ispunjavao podrum. Koliko je taj posao bio težak za one koji su radili u rupi, dovoljno je ako se kaže da su radili potpuno u mraku i gotovo bez kiseonika. U vazduhu u kome su naporno radili u ležećem stavu po dva do tri sata nije mogla goreti ni sveća, pa ni šibica se nije mogla upaliti. Jedno vreme se bila pojavila voda, pa smo radili potpuno goli i u blatu, te smo izlazili iz rupe prljavi kao svinje iz najgore kaljuge, i to prljavi od glave do pete. Da noću ne bismo skrenuli pažnju stražara, nismo se smeli oprati, već malo skinuti blato, leći prljavi, i tek ujutro rano se oprati.

Tako smo malo-pomalo doprli do nešto preko polovine puta. Tada se neočekivano javlja jedna teška zapreka. Naišli smo na neki zid koji nam je preprečio put. Poslali smo jednog 'stručnjaka' (zidara) da nam da savet može li se taj zid probiti. On je 'utvrdio' da ne može jer je zidan cement-malterom, a i da se potkopa ne može pošto će se pojaviti voda. I tako odustadosmo od kopanja«.

Na pitanje šta dalje da se radi — mnogi su drugovi tražili odgovor od sekretara i ostalih članova komiteta. Ponovni dogovor sa partijskim radnicima iz Sremske Mitrovice doveo je do odluke da se izvrši zajednički napad na stražare. Premda su to bili izuzetno teški uslovi za robijaše, plan je bio prihvaćen i u dogovoreno vrijeme su tri grupe komunista izašle iz ćelije. Čekali su znak spolja, koji nije dobiven, i samo sticajem srećnih okolnosti robijaši su se vratili u sobe. A svaki sat je bio dragocjen, jer je Gestapo već imao spisak mitrovačkih komunista. Trebalo je tražiti novi izlaz. I Stanko se ponovno, s njemu svojstvenom upornošću, vratio na podzemni kanal, čvrsto riješen da baš tim putem otvori prolaz sebi i drugovima. O tome on dalje piše:

»Kada je tako stvar propala (napad na stražare), morali smo potražiti drugi izlaz. Proverili smo izvještaj 'stručnjaka' o mogućnosti proboja zida ili potkopavanja i utvrdili da je netačan. Ne znam da li je bila reč o svesnoj sabotazi iz kukavičluka ili o pogrešci jer se ispitivalo u mraku. Ali mi smo tu izgubili preko deset dana. Posao smo počeli iznova i za četiri do pet dana bili gotovi«.

Izvještaj »stručnjaka« su provjerili Stanko Pاونović i Ivan Maček, podnoseći nevjerovatne napore da bi ipak otklonili tu sudbonosnu prepreku. Kada su se poslije desetak časova, potpuno iscrpeni i crni od blata, pojavili iz kanala, uspjeli su da kažu samo dvije riječi: »Dobro je«.

*Izvještaj Veljka »Polimjota« Vrhovnom štabu
NOP odreda Jugoslavije*

Dalje je već bilo »lako«. Bez predaha, grozničavo se kopalo, i u noći između 21. i 22. avgusta, u najdužem i najdramatičnijem danu na robiji, kroz kanal su se, jedan iza drugog, provlačili dugogodišnji robijaši — Spasoje Stejić, Jovan Trajković, Slobodan Bajić, Jovan Veselinov, Paško Romac i drugi komunisti, koje je na izlazu iz kanala dočekivao Boško Palkovljević Pinki, jedan od najsmjelijih sremskih partizana, a nešto dalje Jovan Štokavac i drugi.

»Sve je proteklo po planu i neprimećeno«, pisao je Stanko. »Tek ujutru oko šest časova otkrilo se da nas nema, a tada smo mi već bili deo partizanskog odreda u Fruškoj gori, gde se i sad nalazimo . . . Sada je većina nas spremna na borbu i na raspoloženju je Partiji, da nas na rad pošalje tamo gde se oseća najpreča potreba«, završio je svoje pismo Stanko, koji se potpisao pseudonimom Mitraljez (nadimak koji je dobio na robiji zbog toga što veoma brzo i žustro raspravlja i izlaže svoje misli), dopisavši: »Izvinite za nečitkost rukopisa i nedovoljnu sređenost. Pišem vam pod šatorom ležeći i drhteći od kiše i hladnoće«.

Bilo je to 31. avgusta 1941. godine u srcu Fruške gore, gdje je već 9. septembra na Hajdučkom bregu šezdeset boraca novoformiranog Fruškogorskog partizanskog odreda ponavljalo riječi zakletve koju je čitao njihov politički komesar Stanko Paunović. Uskoro Stanko piše Vrhovnom štabu NOP odreda Jugoslavije, »u ime Fruškogorskog odreda«, o odlasku mitrovačkih robijaša (izuzev četvorice) u Mačvu, o prvim akcijama odreda i o stanju u Sremu, a i o tome da partizani koji su sprovodili drugove iz Mitrovice nisu smjeli da ostanu u Srbiji i tako zadrž

gotovo cjelokupno naoružanje prvih sremskih partizana. A zatim nastavlja:

»Jedan od glavnih zadataka koje smo izvršili jeste buđenje sremskih sela. Većinu sela u iriškome srezu, zatim deo u rumskom i drugim srezovima već smo organizovali. Po selima su formirani partizanski odredi od po deset do pedeset ljudi. Ti ljudi žive legalno po selima, ali su položili zakletvu, izabrali komandira i politkomesara. Neki su već učestvovali i u akcijama... Veliki deo ljudi je spreman na sve. Treba samo oružja...«

Sada je to drug Veljko »Polimjot«, čije ime sa svakom novom akcijom partizana postaje poznato u svim sremskim selima, pa i u neprijateljevim garnizonima oko Fruške gore.

Svoju upornost da »mušteriju« ne pusti »dok je ne ubedi«, ispoljenu do začuđujućih razmjera u toku jedanaestogodišnje robije, Stanko je, kao politički komesar fruškogorskih partizana, prenio i pretočio među svoje borce, prije svega komuniste, zahtevajući od njih da, pogotovo te prve partizanske zime, kada su vojne akcije znatno oslabile, bez ijednog dana predaha politički djeluju u sremskim selima, u svakoj kući i na svakom mjestu, jer — kako je često govorio — »narod je najbolja šuma«.

Mada je zima bila snažno pritisla, a neprijatelj znatno pojačao svoju aktivnost, Stanko je, obilazeći sela i partizanske desetine, odlazio i na takve specijalne zadatke kao što je silazak u Rumu i slikanje kod mjesnog fotografa, odlazak u Sremsku Mitrovicu s lažnim ispravama i prerušen, pa i na Savu, gdje je — nestrpljivo očekujući da se Boško Palkovljević Pinki vrati iz Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije s porukama druga Tita — sa svojom desetinom iznenada susreo ovog hrabrog sremskog partizana i prvog kurira koji je uspostavio vezu s Vrhovnim štabom.

Nešto kasnije je i Stanko krenuo dugačkim kurirskim stazama na savjetovanje u istočnu Bosnu, odakle se vratio i odmah, u prolasku za Frušku goru, poveo mjesne desetine u Martincima i Adeševcima na žandarmerijske kasarne i mjesne opštine . . .

Na rubu Fruške gore, na Ravnom, komesar Veljko je, poput svog zemljaka Hajduk-Veljka (otuda, valjda, i Stankovo novo partizansko ime — Veljko), ponovo potvrdio svoju izuzetnu hrabrost. U bliskoj borbi, ustajući na poziv ustaškog oficira, provjerio je i svoje nišandžijske sposobnosti. Oficir se protegao koliko je dug, a Veljko je s borcima uskočio u neprijateljev stroj progoneći ustaše i domobrane, koji su mu ipak, nešto kasnije, na Zmajevcu, u dvoboju bombama i automatima, s dva metka probili grudni koš i lijevu ruku.

Komesaru Veljku je svaki sat na sremskim stranama značio čitavu dragocjenost, kao što mu je i na robiji šetnja oduzimala »dragoceno vreme za učenje i partijski rad«. Ostao je takav do svog posljednjeg sata, do onih tragičnih trenutaka kada je u velikoj neprijateljevoj ofanzivi na Frušku goru, ljeta 1942. godine, probijajući se s grupom partizana okrenuo junačkom smrću posljednju stranicu svoga dnevnika.

ZVJEZDANI TRENUTAK ANTONIJE ČEČ

Sedmi novembar 1942. godine bio je težak, stravičan dan za građane Celja.

Ljudi su, bez riječi, zastajali na pločniku. Okruženi Nijemcima i kvislinzima, sa tablom oko vrata i čvrsto vezanih ruku, nekoliko mladih, zatvorom potpuno iscpenih partizana, kretalo se glavnom ulicom prema prostranom trgu, na kojem je već u krvi ležala grupa palih boraca.

Partizanka Roza na celjskim ulicama

Trebalo je da ova igra okupatorova sa svojim žrtvama sputa dušu grada, da unese stravu u domove i porodice čija su djeca krenula ili se spremala da krenu partizanskim stazama. Bio je to obračun i prijetnja svemu što je slobodarsko, pritajena nada i želja okupatorova da će pretučeni partizani, suočeni sa iskasapljenim tijelima, ipak klonuti duhom, da će se čuti vapaj bar jednog od njih.

Sve oči su bile uprte u najstariju, četrdesetogodišnju partizanku sa tablom oko vrata, vezanu, očevidno ranjenu i izmrcvarenu.

»Antonija Čeč Roza« — njeno ime, pročitano sa table, prenosilo se šapatom među građanima, koji su, bez daha, posmatrali okrvavljenju ženu kako dignute glave stoji iznad mrtvih partizana na gradskom trgu i kliče: »Živela slobodna Jugoslavija!«

Antonija Čeč (prva zdesna) narodni heroj, nije se plašila smrti: na ulicama Celja, novembra 1942, pred svojim zemljacima progovorila je iznad mrtvih drugova pokličem Partiji i slobodi, novoj Jugoslaviji

Udarcem puške policajac joj je izbio zube, potekla je krv niz tablu i haljinu, ali se ponovo čuo njen poklič slobodi i Partiji.

Ljudi su zapanjeni posmatrali partizanku koja je s čudesnom snagom odolijevala i prkosila okupljenim njemačkim oficirima i domaćim izdajnicima.

Nijemci je tu nisu ubili, nastavili su krvavu igru začuđeni i pometeni nesalomljivošću svoje žrtve.

Sve je bilo uzalud, jer Antonija Čeč Tončka ostala je dosljedna svojoj dugogodišnjoj revolucionarnoj borbi.

Član KPJ od 1920.

Bio je gorak životni put Antonije Čeč. Započet je u selu Kleku, poviše Trbovlja, gdje se Tončka krajem prvog svjetskog rata, poslije završenog stenodaktilografskog tečaja u Gracu, zaposlila kao stalni službenik trbovljanske sindikalne organizacije rudara.

Muzički i literarno zainteresovana, uskoro je postala najomiljenija i najborbenija među ženama ovog rudarskog basena, pogotovo kada se, poslije prijema u Partiju 1920, prihvatila dužnosti kapelnika ženskog tamburaškog orkestra i rukovodioca dramske sekcije mjesnog kulturno-umjetničkog društva.

Svaka nova godina bila je sve plodnija. Napisala je i pozorišnu igru »Slabi Tinček« i na omladinskim kružocima čitala stihove svoje pjesme »Boril sem se dokler je bilo moči«, popularisala socijalnu literaturu i uspostavljala prijateljstvo sa intelektualcima komunistima. Tako je i Nikola Kovačević 16. januara 1923. iz Ljubljane pisao Tončki u Trbovlje: »Dvadeset prvog januara igra se Tolstojeva drama 'Živi mrtvac'. Stvar vrlo lijepa i interesantna. Psihološka po uzoru Dostojevskog. Preporučujem ti da je svakako pogledaš. Ako mi bude moguće, pričekaću te taj dan na kolodvoru. Pozdrav, Niko«.

Zatim su došla nova hapšenja, sada sve češća i duža. Ali Tončka je iz zatvora izlazila sve odlučnija i spremnija da se bori protiv klasnog neprijatelja. U polemici o ženskim pravima sa urednicom tadaš-

njeg ženskog lista, na mitinzima i skupovima, partijskim sastancima, svuda je zastupala pravo žene da bude ravnopravan član zajednice, ukazujući često na Lenjinove misli i na zaključke drugih marksističkih teoretičara toga vremena.

Član pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju

Predaha u radu kao da nije bilo. Na sastancima rudara govorila je da se »muški premalo brinu da među ženama razviju klasnu svest«, da u »njima vide

Poslije prijema u Partiju 1920, Antonija Čeč je preuzela dužnost kapelnika ženskog tamburaškog orkestra i rukovodioca dramske sekcije kulturno-umjetničkog društva u Trbovlju

samo žensko«, a na skupovima žena, kako stoji u njenim zabilješkama, isticala je da su one izrabljivane i od kapitala, ali i od muškaraca, »tako da smo podvrgnute dvojnomo iskorišćavanju, dok muškarci samo

jednom«, ubjeđujući svoje »sodružice« da je njihova dužnost da se okupe u klasne radničke organizacije.

A onda su odjeknuli pucnji članova nacionalističke organizacije, fašističke Orjune, koji su napali trbovljanske rudare 1. juna 1924. i ubili Albina Frica, Jakoba Ocepeka, Franca Fakina, Jožu Zupanca i Ivana Rozinca — Tončkine prijatelje i drugove. Poslije ovog sukoba otpušteno je stotinu četrdeset rudara, među njima i Miha Marinko, od kojih su mnogi otišli u inostranstvo. Tada je i Tončka ostala bez posla. Dospjela je i u zatvor. Napokon je prešla u Ljubljano i zaposlila se u radničkoj komori. Bila je već član Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju.

Deset godina školovanja u inostranstvu

Ipak se ni tu, zbog razapetih policijskih mreža i poternica, nije mogla više zadržati. Jedne noći u ljeto 1927. zakucala je na vrata rodne kuće, došla do majke, koja je ćerci dala posljednju svoju ušteđevinu.

»Odlazim na dugogodišnje školovanje u Rusiju«, rekla je kasnije i bratu, čija je žena uskoro »iz Pariza« počela da prima pisma od Olge Snisarove, u stvari Tončke Čeč, koja je u Moskvi pune četiri godine pohađala partijsku školu za nacionalne manjine Zapada, a zatim nekoliko godina radila kao politički radnik u jednoj moskovskoj fabrici.

Tada je upoznala i druga Tita i druge jugoslovenske revolucionare, među njima i nekoliko žena boraca. Premda je bila teško oboljela i jedno vrijeme ležala u bolnici, početkom 1937, poslije deset godina boravka u Moskvi, rado je prihvatila odluku rukovodstva da se vrati u Sloveniju, na partijski rad među trbovljanske rudare.

Pismo ljubljanske policije

Mjesec dana kasnije, 31. maja 1937, upravnik policije u Ljubljani, dr Hacin, izvještavajući državnog tužioca u Beogradu da je Antonija Čeč od 24. maja u zatvoru, između ostalog piše da je »imenovana 8. VIII 1927. nabavila od ljubljanske policije putni list pod izgovorom da ide na lečenje kod dr Zeilesa u Galsbachu«, da od tada nije dolazila u zemlju, ali da se ubrzo »doznalo da se nalazila u Rusiji i da je u Moskvi završila kurs za komunističku propagandu, da je živela pod imenom Snisareva, kako je utvrdila uprava policije u Zagrebu i to izvestila aktom pov. broj 16137 od 21. VIII 1930«. Na kraju je upravnik zapisao da Antonija Čeč poriče da je bila u Rusiji, već tvrdi da se nalazila u Francuskoj, da su joj u vozu ukradeni dokumenti, ali da »sve te njene izjave pobija njen ruski naglasak, posebno često upotrebljava pri govoru ,no, da, da'«.

Poslije izvjesnog vremena puštena je na slobodu budno praćena od policijskih žbira. Tada je u svom selu, krijući se u šupi, ležala bolesna punih sedam mjeseci i uspostavljala prve partijske veze. Pored nje su bile mnoge knjige na njemačkom i ruskom jeziku, među njima i one koje su i danas ostale: »Kapital«, neka djela Gorkog, Dostojevskog, Tagore, Zole, zatim »Žena i socijalizam«, knjige o estetici i druge brošure koje su napunile skrivene ostave u novoj kući koju je Tončka sazidala u svome selu, uglavnom da bi tu, odvojena od porodice, mogla nesmetano učiti i održavati sastanke.

U partizanima

Ponovo je bila u pokretu, na brojnim ilegalnim partijskim sastancima, najčešće među svojim rudarima. Njene marš-rute bile su sve duže, opasnije, ali

i uspješnije. Kada je 1941. izbio rat, dočekala ga je kao prekaljeni partijski radnik u Savinjskoj dolini, a prve ustaničke pucnje — kao borac 1. revirske čete i sekretar Sreskog komiteta KPJ za zagorski srez.

Antonija Čeč na gradskom trgu u Celju

pred svojim zemljacima, iznad mrtvih drugova, progovorila je pokličem Partiji i slobodi, novoj Jugoslaviji.

Godinu dana kasnije, novembra 1943, ugušena je u koncentracionom logoru Aušvicu.

Seljaci i partizani sada su je znali kao hrabru partizanku Olgu, koja je ubrzo postala sekretar Okružnog komiteta KPJ za Celje. Kasnije su je upoznali mještani svih sela i zaselaka na području Revira, Sevnice, Planine, gdje je poslije jedne borbe, u kojoj je bila ranjena, izdana i uhvaćena.

Tako je Antonija Čeč, narodni heroj, pala u ruke Nijemaca.

U zatvoru je bila nijema, prkosna. Njen zapisnik je ostao prazan i bez potpisa. I tek na ulicama celjskim,

PORUČNIK FLORES

... Onaj drug koji je iz Njemačke doveo tolike špance zaista je zaslužio pohvalu i mi ćemo to objaviti u zgodnoj formi u Biltenu. Neka Vlada Šp. (Vladimir Popović) i dalje vodi brigu da se što više ljudi povuče iz Njemačke... Ako je potrebno, neka ovaj drug ponovo otputuje u Njemačku, ali oprezno. Sa tim drugom se ima jedna kombinacija, ali to ćemo udesiti kad se sastanemo.

(Iz pisma druga Tita Centralnom komitetu KP Hrvatske septembra 1941.)

Nišandžija protivtenkovskog topa, rijetke plave kose i smirena pogleda, kao da nije slušao svoga pomoćnika, tek pristiglog borca španske republikanske vojske na frontu pred Brunetom: čuteći je, pogledom, pratio dva tenka, obavijena dimom i prašinom, čije su kupole bivale sve veće i veće. Izgledalo je da gusjenice pred sobom nemaju nikakvih prepreka, pre-

gazile su i posljednji rov, kao da su jurišale pravo na usamljeni, izgubljeni top.

U plamenu koji je sukao sa svih strana, u bliskim mitraljeskim i topovskim dvobojima niko nije vidio kada je top zadrhtao i kuda su, u opštem tutnju, fijuknule i udarile njegove granate. Ali kada je huka boja jenjala, ispred vrele cijevi plavokosog nišandžije dimile su se dvije slomljene čelične grdosije, dva crna ugljena. Tada se prvi put i čulo pitanje:

— Ko je taj nišandžija?

— Radnik, komunista Većeslav Cvetko! — samo toliko su mogli da kažu komandir i komesar samostalne protivtenkovske baterije, Mirko Kovačević i Branko Krsmanović.

Vremena kao da je nedostajalo, kao da su druge riječi bile suvišne i nepotrebne, sve lično potpuno podređeno frontu i jurišima. Artiljercu Cvetku to je najviše pogodovalo. Riječ mu je bila škrta i varničava, topovski dvoboji i miris baruta — najdraže priče, dragi susreti.

Na novom frontu i novim položajima Cvetko je već komandir topovskog voda i poručnik španske republikanske vojske, ali i dalje nišandžija i, uz to, nepogrešivi strijelac — poručnik Flores.

Sada se već znalo kada i gdje nišandžija Flores gađa, jer on nikad nije napuštao svoje topove i nišanske sprave. Čas je bio na lijevom, čas na desnom krilu 129. ili neke druge brigade, u središtu baterije,

Većeslav Cvetko Flores
kao oficir španske republikanske vojske

na isturenom čuviku, pred bunkerom. I vodio je prvu riječ onda kada je trebalo sa malo granata za kratko vrijeme uništiti neprijateljev top, mitraljesko gnijezdo i artiljerijskog izviđača, a umio je da za svoj račun, ušteđenim granatama, precizno tuče i grupe pješaka.

Uništeni topovi, tenkovi i mitraljezi, po koja riječ — to su stranice Floresovog »španskog« živopisa. Otuda se ne zna ni rodno mjesto, ni godina rođenja ovoga revolucionara, da li je bio berberski ili trgovački radnik, gdje su mu roditelji i rodbina. Jer sve je to za poručnika Floresa u jeku španskog boja i u francuskim koncentracionim logorima, pred neprekidnim partijskim zadacima, bilo sporedno i nepotrebno da bi se vidjelo ko je kakav borac i komunist. Niko, pa ni jugoslovenska policija, koja je upozoravala svoje postaje i žbire, maja 1938. godine, da će »veliki broj jugoslavenskih dobrovoljaca po povratku u zemlju . . . pokušati da svojim destruktivnim akcijama i revolucionarnom propagandom« naruši red i poredak, pa otuda i upozorenje i potreba »najsavjesnije evidencije i stroge kontrole dobrovoljaca nakon njihovog povratka iz Španije«, nikakve centrale i postaje nisu uspjele da za ovog španskog oficira saznaju ništa više od onog što stoji u policijskom dokumentu pod rednim brojem 431: »Većeslav Cvetko, radnik«.

I dok su žbiri uzalud tragali za dobrovoljcima, poručnik Flores je, sa falsifikovanim legitimacijama i zahvaljujući izvanrednom vladanju njemačkim jezikom, lako prešao Njemačku i ubrzo, u Zagrebu, stao pred kapetana španske republikanske vojske, Vladu Popovića, delegata CK KPJ za Hrvatsku.

Nekoliko dana kasnije Cvetko se ponovo našao u Njemačkoj, ali ovoga puta u specijalnoj misiji — izvršavajući zadatke CK KPJ. Trebalo je da u više

njemačkih gradova pronađe Jugoslovene španske borce, koji su bili na radu mahom u rudnicima, i da im prenese poruku iz zemlje, u kojoj je već bio buknuo oslobodilački rat.

Smiren i na izgled gotovo bezbrižan, hladnokrvan i precizan kao i nekad za protivtenkovskim topom, Flores je obilazio grupe španaca, njihove partijske komitete, noseći mnoge radosne vijesti, sigurne javke i kanale, čije je staze lično prešao, sa Vladom sve do najmanje pojedinosti razradio i provjerio. Svaka javka se desetine puta ponavljala, ništa nije smjelo biti zaboravljeno ili ostavljeno slučaju.

Tu predaha kao da nije bilo. Ulazio je u radne logore s njemu svojstvenom lukavošću i hrabrošću, bez suvišnih riječi trasirao ilegalne marš-rute, odspavao toliko da prikupi snagu — dok su za to vrijeme španci dežurali u sporednim prostorijama, jer jedan je bio »višak«. I ponovo dalje, uzduž i poprijeko Njemačke, zatim nazad u Zagreb.

Ubrzo su oživjeli usputni punktovi, u ponoćne sate i na glavnim mjestima čule su se najčudnije javke i lozinke, sve tamo do Sutle i Zagreba, do ulične trafike i kuća u centru grada. I za svega dva dana — stigla su trideset dva druga.

A onda se veza naglo ugasila.

— Šta da radimo, Cvetko? — pitao je Vlado Popović.

I dva dana kasnije Flores je već na putu u Njemačku.

— Evo, uštedio sam nešto novca. Vozovi su bili prepuni i ponekad sam se vozio bez karte — rekao je poslije povratka u Zagreb stavljajući novac na sto.

Ponovo uspostavljenim, sigurnim ilegalnim putevima, u zemlju su stizali i drugi španci, Floresovi drugovi. Samo je jedan bio slučajno uhvaćen i strijeljan.

Tada je u Zagreb ponovo stiglo Titovo pismo. U njemu se govorilo i o Cvetku, o njegovoj zasluženosti pohvali (poslije rata je proglašen narodnim herojem), o novim specijalnim zadacima.

Ali poručnik Flores više nije bio u Zagrebu.

— Posao u Njemačkoj sam završio i vrijeme je da se ponovo prihvatim puške, svog protivkolca! — tvrdio je delegatu Centralnog komiteta.

I otišao je na Žumberak, zametnut mašinkom i bombama, da bi ubrzo, kao prvi komandant partizanskog odreda »Matija Gubec«, u jednoj od prvih borbi, kod sela Griča, poginuo ispalivši svoj posljednji metak.

OTAC I SIN

Načelnik u Ministarstvu prosvjete govorio je gotovo i ne gledajući učitelja Stevana Milatovića:

— Mogu vam odmah reći da je vaša molba, zahvaljujući našoj predusretljivosti ipak usvojena, razumljivo, uz jedno ograničenje. Da budemo otvoreni. Mi tačno znamo sve vaše puteve i izvjesna antidržavna istupanja . . .

— To možete pročitati i na mojim leđima — odgovorio je tridesetogodišnji Crnogorac, rodom iz okoline Danilovgrada.

— Nadam se da će vas te uspomene iz zatvora držati u stalnoj budnosti i ujedno opominjati da na novoj dužnosti ne činite ranije gluposti.

Poslije zatvora i neuspjelog odlaska u Španiju

Uskoro se Stevan našao na krivudavom puteljku koji je vodio prema Orahovici, selu udaljenom dvadeset dva kilometra od Bileće, gradića u koji su državni službenici dolazili najčešće po kazni.

Ovaj zaboravljeni kamenjar rijetkih gorštaka i stočara izgledao je ogoljen i prijeteci, ubitačan i beznadežan.

Tu su vlasti baš zato i uputile učitelja Milatovića, da bi ga izolovale od političkog djelovanja među prosvjetnim radnicima, da bi u gluvim planinskim noćima i na vučjim prtinama slomile njegov nemir, otupile oštru i smjelu riječ.

Iz svog sela je ponio svu gorčinu siromašnih seljaka, neizmjernu ljubav prema djeci. Želeći da onim zaostalim i unesrećenim mališanima pomogne, poslije službovanja u jednom selu kraj Tetova završio je jednogodišnji tečaj za vaspitanje defektne djece, ali je odmah zatim, kao nastavnik u Sarajevu, zbog svog političkog rada pao u nemilost.

Tada je policija na Stevanovim leđima ostavila tragove gumenih palica, a prosvjetne vlasti su se blagovremeno pobrinule da ovaj neposlušni učitelj, očevidno komunista, ostane bez zapošljenja. Dvije godine, 1936. i 1937, proveo je bez posla i gotovo bez dinara u džepu.

Ali je to ujedno i vrijeme kada je njegovo pero, koje je dotad bilo zapaženo u časopisu Učiteljska straža i u drugim listovima, zabilježilo mnoge teške istine iz života makedonskih i crnogorskih seljaka.

Stevan Milatović je bio i među crnogorskim komunistima kojima nije pošlo za rukom da se brodom, preko Bara, prebace na špansko ratište. I tek tada, praznih džepova i željan rada, napisao je molbu za zapošljenje.

Tako je, eto, učitelj Milatović dospio do načelnikove kancelarije i hercegovačkog sela Orahovice, do škole u kojoj je, nešto kasnije, radila i njegova drugarica, učiteljica Jelena.

Stevan je svakog dana, preskačući preko kamenih ploča i vrtača, jer tu puta nije bilo, prelazio oko

Stevan Milatović sa sinom Zoranom u povlačenju prema Medvedniku, početkom decembra 1941. godine

pet kilometara da bi iz planinskih kućica okupio tri-deset dva đaka za sva četiri razreda u jednu jedinu prostoriju. Strpljivo je učio svoje male prijatelje, koji su mu uljepšavali dane i noći u ovom, valjda najzabitnijem kraju Jugoslavije.

Ali i ovdje se od kraja 1938. godine sve češće okupljala grupa komunista — Miro Popara, član Oblasnog komiteta Partije za Hercegovinu, Radovan Papić i drugi, koje je narod, naročito poslije otvaranja koncentracionog logora u Bileći rado slušao nadajući se boljim danima. U to vrijeme su mještani tražili da se rasformira logor, a to je za sreske vlasti značilo da su komunisti i u ovom kraju, bogu za leđima, unijeli nemir među seljake.

Sekretar prve partijske ćelije u Azbukovici

Sreski načelnik i školske vlasti radosno su primili molbu bračnog para iz Orahovice za premještaj u Srbiju. Aprila 1940. godine, dva mjeseca poslije rođenja sina Zorana, porodica Milatović se preselila u selo Gunjce, u valjevski srez.

Kraj škole, koja se smjestila na putu između opštinskog mjesta Pecke i Bele Crkve, bile su kovačka radnja, bakalnica i kafana, a na okolnim brdima rasure kuće srbijanskih seljaka koji su u obližnjoj Pekoj podigli zdravstveni dom, osnovali zdravstvenu zadrugu i organizovali poljoprivredne seminare. U više sela godinama su djelovale samostalne kreditne zadruge, diletantske grupe i biblioteke. Ukratko: ovdje su se učitelju Milatoviću pružale mnoge mogućnosti za širi politički rad. Ubrzo je i sekretar Oblasnog komiteta Partije za Valjevo, Milosav Milosavljević, upoznao komuniste prve partijske ćelije u

Azbukovici i njihovog sekretara Milatovića, koga su mještani cijenili kao neposrednog i vještog govornika na seoskim skupovima.

Stevanova riječ je otvarala srca mnogih seljaka, koji su sve otvorenije istupali kao simpatizeri Narodnog fronta i Partije. Otuda i nije čudno što su se mještani ovog ustaničkog kraja oko Bele Crkve u prvim julskim danima 1941. godine s punim povjerenjem pridružili učitelju Milatoviću i njegovim drugovima pod oružjem: Žikici Jovanoviću Špancu i drugima. Učitelj Stevan je već 5. jula bio pod oružjem i pripadao je grupi koja je 7. jula izvela prvu oružanu akciju u Srbiji. Toga dana, naveče, vratio se kući i prije nego što se izgubio u noć satima je držao u naručju svog jednogodišnjeg sina Zorana. Čutao je nošen svojim mislima i željama. Ubrzo je kao istaknuti partijski radnik i borac primio dužnost prvog komandanta mjesta i posadne čete u tek oslobođenim Stolicama, zatim u Peckoj.

Akcionu parolu »Sve za front — sve na front« učitelj Milatović je sprovodio sve odlučnije. Otvorio je radionicu bombi, opančarsku, krojačku i obućarsku radionicu, pekaru, radnju za pravljenje kožuha, štavljenje kože, i druge priručne radionice. Skojevci su u međuvremenu bili Stevanovi kuriri za nabavku propagandnog materijala i pokretanje akcija za pomoć porodicama čiji su domaćini bili u partizanima ili u logorima.

U to vrijeme je učitelj Stevan organizovao dugačke transporte seoskih kola za prenošenje žita iz žitorodnih krajeva, na javna suđenja je izvodio pljačkaše, poslije bombardovanja Pecke naređivao trgovcima da ponovo vrata robu skrivenu po selima, a na seoskim skupovima i večernjim sijelima njegova smjela riječ vodila je u borbu, na front, u akciju.

Sa porodicom na zavijanom Medvedniku

Bili su to dani u kojima je Stevan malo vremena mogao posvetiti kući. Njegovi predasi kraj žene i sina bili su sve rjeđi i rjeđi. Valjda je i zbog toga već prvog dana povlačenja pred naletima 342. nje-mačke divizije došao kući i uzeo sina na leđa, ne ski-dajući pušku s ramena.

Tako je izišao u dvorište, pred kuću u kojoj je bio štab Valjevskog odreda. Iza njega i sina Zorana stajale su, sa skromnim zavežljajima, Jelena i njena stara majka.

Dan je bio tmuran, kišovit, i snježni putevi po-vlačenja bili su neizvjesni, prepuni mnogih opasno-sti. Steva je pognute glave, sa sinom na ramenu, te-škim korakom grabio preko dvorišta. Tada je čuo poznati glas:

— Stevo, molim te, stani . . .

Desno, kraj ograde, sa foto-aparatom u ruci sta-jao je Sreten Čitaković, član Okružnog komiteta Par-tije za Valjevo.

— Da . . . fotografišem? — pitao je partijski rad-nik osjetljiva nerva, sa gorčinom u grlu, saosjećajući sa drugom koji je bio primoran da na rame, pored puške, stavi i svoga jedinca.

Stevan je ćutao i umornih očiju gledao prija-telja.

— Hvala ti, Stevo . . . — rekao je Čitaković spu-štajući foto-aparat, i učitelj je sa porodicom krenuo prema selu Dragodolu, da bi uskoro, januara 1942, na zavijanim stranama Medvednika doživio posljednji susret i rastanak sa svojim najbližima. Mali Zoran, njegova majka i baka ostali su podno planine, a Ste- van je produžio sa štabom odreda.

I dok je učitelj Milatović, sada već kao sekretar sreskog partijskog povjereništva za podgorski srez i

jedan dio valjevskog sreza, sa Boškom Novakovićem pokušavao da, kloneći se četničkih zasjeda, poveže ilegalne partijske i skojevske grupe u širokom pojasu oko Valjeva, njegova žena i sin Zoran, koje su četnici uhvatili i predali Nijemcima, brojali su sve teže dane u koncentracionom logoru. Sticajem srećnih okolnosti uspjeli su da izbjegnu smrt i da se dokopaju Beograda, u kojem su tek poslije rata saznali da je Stevan poginuo upavši u četničku zasjedu krajem marta 1942. godine.

Njegova žena Jelena danas je učiteljica u beogradskoj školi koja nosi naziv njenog brata Veljka Dugoševića, narodnog heroja i nekadašnjeg komandanta Požarevačkog odreda. Sin Zoran, koji je decembra 1941. godine, sjedeći pored puške na očevom ramenu, krenuo u prvo partizansko povlačenje prema zavijanom Medvedniku, danas je student Beogradskog fakulteta i amater umjetnik koji čvrsto korača putevima našeg vremena, stazama svoga oca, palog komunista i partizana.

„DOMOBRANSKI NADPORUČNIK” VALTER

Valter — to ime je bilo i ostalo simbolom narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu. Ono je bilo lozinka unutrašnjeg otpora našeg grada protiv okupatora. U tom imenu bile su povezane snage koje su težile jednom cilju. . . Ukratko: ono je bilo autoritet, jer je njegov nosilac, Vlado Perić, svojom izuzetnom vrijednošću umio dostojno da zastupa narodnooslobodilački pokret i njegovo rukovodstvo, i kao čovjek, i kao organizator, i kao političar.

(Iz *Sarajevskog dnevnika*, 6. aprila 1946, na prvu godišnjicu oslobođenja grada).

Životni put narodnog heroja Vladimira Perića Valtera sve do njegovog prvog susreta sa Sarajevom, 1940. godine, ostao je nedovoljno poznat. To je, u stvari, priča o dječaku koji je, poslije očeve smrti, morao da napusti porodicu u Sandžaku i da uz ma-

Vladimir Perić Valter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, obučen u uniformu domobranskog oficira, na putu iz okupiranog grada za Romaniju

terijalnu pomoć rodbine završi u Beogradu Trgovačku akademiju, a zatim da se upiše i na Visoku ekonomsku-komercijalnu školu, u isto vrijeme radeći kao službenik u Hipotekarnoj banci.

Ubrzo se i politički opredijelio, život ga je vodio od knjige do knjige, od jedne akcije do druge. Godinu dana uoči posljednjeg rata došlo je do njegovog iznenadnog premještanja u Sarajevo, u kojem je veoma brzo postao član mjesnog partijskog rukovodstva.

Partijski rukovodilac u partizanskom bataljonu

Kada je, osmog dana poslije sastanka CK KPJ od 4. jula 1941, u Sarajevo stigao Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ, i već sutradan održao sastanak s članovima Pokrajinskog komiteta, Valter je, kao član Mjesnog komiteta Partije i Gradskog odbora Narodne pomoći, sa drugovima u udarnim grupama prikupljao oružje i pronalazio nova skloništa i baze za ilegalni rad.

Tada su ilegalnim kanalima navraćali u Sarajevo najistaknutiji rukovodioci ustanka: Edvard Kardelj, Ivo Lola Ribar, Rade Končar, Vlado Popović, Miha Marinko, Franc Leskošek, desetak boraca sa španskog ratišta i mnogi drugi, od kojih je neke dočekivao i Valter, nastojeći da, makar i u tim kraćim susretima, što više nauči.

U takvim prilikama i u te zimske dane početkom 1942. godine prešao je na oslobođenu teritoriju i Vladimir Perić, koji se uskoro našao u 1. istočnobosanskom udarnom (proleterskom) bataljonu, formiranom 13. marta u Srednjem. Valter je ostao pri štabu bataljona, koji je početkom aprila stigao na područje Ozrenskog partizanskog odreda.

S dolaskom ovog bataljona — s kojim se kretao i Tempo — iznad Žepča i Krivaje trebalo je da se od tri partizanska odreda sa toga područja formira grupa odreda. Za partijskog rukovodioca je bio predviđen Valter.

Međutim 18. aprila su četnici napali bataljon i njegovih trista boraca je bilo primorano da se s manjim brojem partizana Ozrenskog odreda povuče u zenički kraj. Tu je Valter postao partijski rukovodilac Zeničkog bataljona.

Valterovo ranjavanje

Nekoliko dana kasnije, krajem aprila 1942, borci ovog bataljona su uništili dvije željezničke kompozicije kod Nemile. Ali četnička izdaja, koja je zahvatila gotovo sve odrede u istočnoj Bosni, proširila se i na jedinice u ovome kraju. Šestog maja su četnici, uspostavivši vezu s Nijemcima, napali Valterov bataljon na Bijelim Vodama. Iako opkoljen u štabu, Valter je, pucajući iz mašinke, uspio da se probije iz obruča, ali je odmah zatim upao u zasjedu. Borio se sve do ranjavanja — bio je ranjen u grudima —, a onda su ga četnici zarobili i zatvorili sa ostalim partizanima.

Sreća ih je ipak poslužila — iznad Zenice su se pojavili partizani. Zabrinuti vijestima da je u njihov kraj stigla ogromna partizanska vojska, četnici su pustili zarobljenike, pa i ranjenog Valtera. U stvari, ta »ogromna partizanska vojska« bile su svega dvije stotine boraca Majevičkog (2. udarnog) bataljona, koji se s Romanije povukao zajedno sa članovima Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu.

To su bili kritični trenuci, jer od svih partizanskih snaga koje su ostale poslije četničke izdaje u

istočnoj Bosni održala su se dva bataljona (1. proleterski i Majevički), zatim nekoliko grupa, od kojih je formiran 3. bataljon, Birčanski partizanski odred od četiri stotine boraca i više terenskih grupica sastavljenih od boraca razbijenih odreda. Pošto bataljoni nisu uspjeli da pređu u srednju Bosnu, ova grupa partizanskih jedinica je krenula preko Konjuha u Birač, u kojem je Grupa udarnih bataljona bila reorganizovana.

Premda mu rana još nije bila zarasla, Valter je primio dužnost partizanskog rukovodioca u 3. bataljonu. Borci ove grupe bataljona, njih oko pet stotina pedeset, bili su uglavnom članovi Partije, kandidati i skojevci. Pored nekih manjih akcija i neuspjelog napada na Vlasenicu, borci su dobar dio vremena — sve do formiranja 6. istočnobosanske brigade, 2. avgusta 1942. u Šekovićima, pa i nešto kasnije — posvećivali ideološko-političkom i kulturno-zabavnom radu, u čemu je 3. bataljon bio naročito zapažen. Valter je s bataljonom u sastavu 6. istočnobosanske brigade otišao u Srem oktobra 1942. i tamo ostao do povratka u Bosnu, prvih dana novembra.

Izveštaj na 24 stranice džepne bilježnice

Pokrajinski komitet je tada poslao Valtera u Tuzlu da, rukovodeći Mjesnim komitetom, učvrsti i razvije u tom radničkom kraju partijske organizacije, pripremi širu mobilizaciju novih boraca i uspostavi veze s drugim organizacijama u bosanskim mjestima. Trebalo je da ponovo postane ilegalac.

Otada pa sve do odlaska iz Tuzle, početkom septembra 1943, Valter je u ovom rudarskom basenu izvršio sve zadatke koje je dobio od Pokrajinskog komiteta. O tome rječito govori i njegovo pismo koje je 6. juna uputio partijskom rukovodstvu na oslobo-

đenoj teritoriji, jedan iscrpan pregled (24 stranice džepne bilježnice) opšteg stanja u Tuzli i okolnim mjestima. »Organizacije u Tuzli«, piše Valter u ovom pismu, »koje je ranije razjedala nedisciplina i krajnja nekonspirativnost, otresle su se prilično ove slabosti i već su u znatnoj mjeri sređene. One nisu u velikoj mjeri proširene, ali su uspjele da obuhvate i okupe oko sebe znatan broj simpatizera... Na posljednjem sastanku MK dao sam direktivu da se povede kurs prijema novih drugova u Partiju, proširivanja i stvaranja novih organizacija. Izbor ljudi je kudikamo veći, pa će i mogućnost grešaka u izboru biti manja«.

Govoreći o fondu za pomaganje porodica onih drugova koji su otišli u partizane ili logore, Valter zatim piše da je u tim danima takvim porodicama »naša pomoć jedina«, to jest da će se i »dalje povećavati... ne samo zbog teškog položaja u kojem se nalaze porodice naših drugova nego i radi ugleda naše Partije«, pa je zato naredio »da se povede najozbiljnija briga o ovom pitanju«.

Na žutim listićima Valterove džepne bilježnice nižu se podaci i o tehnicima, o nastojanjima da se osnuje obavještajni centar, o tome da je »stvorio plan formiranja vojnog rukovodstva za Tuzlu«, zatim o Antifašističkom frontu žena i Skoju. Za njega je bio i ostao »najvažniji zadatak... stvaranje borbenih žarišta u naseljima rudarskog basena koja će oko sebe okupiti najborbeniji dio društva«.

Opasna šetnja »domobranskog nadporučnika«

Ubrzo se Valter ponovo našao u Pokrajinskom komitetu na oslobođenoj teritoriji, gdje je dobio teži i odgovorniji zadatak: trebalo je da preuzme dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu.

Tu je Valter saznao da su sarajevski ilegalci u kritičnijoj situaciji nego što je to on znao, da je zbog strahovitog terora poremećena cjelokupna partijska djelatnost, ukratko: poslije dvije velike provale, početkom i krajem 1942. godine, hapšenja i ubijanja više stotina ilegalaca, ustaška obavještajna služba i Gestapo su ne bez razloga pisali da su gotovo »paralizirali komunistički pokret u Sarajevu«.

Iako je želio da ostane u brigadi, Valter je saslušao svoje nove obaveze i zahtjev da odmah krene u to osinje gnijezdo i konsoliduje partijske organizacije, da oživi ilegalni partijski rad i povрати ljudima vjeru u vlastite snage i u mogućnost novog, pa i snažnijeg obračuna s raznim konfidentima i špijunima, policajcima i ustašama.

Komunisti u Tuzli, među koje se Valter vratio na putu u Sarajevo, nerado su primili tu vijest. Željeli su da »drug Braco«, kako su ga zvali, i dalje rukovodi organizacijama u rudarskom basenu, gdje se znalo o njegovoj izuzetnoj hrabrosti i hladnokrvnosti. Tako je, jednom prilikom, Valtera u centru grada zadesila racija i on se ubrzo sa više stotina građana našao na trgu u obruču Nijemaca i ustaša. Umjesto da čeka legitimisanje i odvođenje u logor, on je iznenada prišao policajcima i pokazao im legitimaciju na ime »nadporučnika Stjepana Bajčetića«. Ovi su ga pozdravili misleći da »oficir u civilu« ima neki specijalni zadatak u toj raciji i stavili mu se na raspoloženje. »Nadporučnik« je prošetao trgom, našao se i među njemačkim i domobranskim oficirima, a onda je produžio u »redarstvo«. Nekoliko tuzlanskih partijskih radnika, već obaviještenih o Valterovoj nevolji, sa pločnika su, zanijemjeli, posmatrali »šetnju« svog partijskog rukovodioca.

Radio-stanica talijanskog konzulata

Obučen u uniformu domobranskog oficira, Valter je prošetao i ulicama Sarajeva prvog dana boravka u ovome gradu, sredinom septembra 1943. godine, da bi već na prvom sastanku Mjesnog komiteta, opet u jednoj raciji, uspio da izbjegne hapšenje i dođe u kuću Alije Kurtovića. To sklonište nije bilo otkriveno zahvaljujući komunisti Ademu Buću (narodni heroj), koji se radije bacio kroz prozor zgrade ustaškog redarstva nego da i riječ kaže o svojim prijateljima.

U ovu kuću je mjesec dana kasnije bila donesena i radio-stanica, koja je izvučena iz talijanskog konzulata i preko koje su Valter i Zvonko Grbac, njegov neposredni saradnik, u novembru 1943. uspostavili vezu s Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom KPJ. Ubrzo se pokazalo da je to bilo od naročitog značaja za ilegalni pokret u gradu.

Kao što je i domaćina Aliju angažovao za čuvanje radio-stanice imajući u njega bezgranično povjerenje, tako je Valter i druge ilegalce brzo »bacao u vatru«, osposobljavajući ih da svojom drskošću i pronicljivošću ostave na cjedilu i najspremnije agente i policajce. Tako je najbližeg svog saradnika Envera Krzića, koji je rukovodio tehnikom, prvi put ostavio zbunjena na ulici kada je dvojici policijskih funkcionera, Sandžaklijama koji su ga prepoznali, rekao da je on predstavnik Vrhovnog štaba u gradu, da je tu tek došao i da, ako mu se nešto desi, ni njima dvojici nema života, jer i taj susret na ulici prate naoružani ilegalci. Njegovi zemljaci su se zbunili i na kraju su ga vojnički pozdravili. (Nešto kasnije je jedan od njih postao i saradnik pokreta).

U to vrijeme je i vojno-politička situacija bila povoljna i uticala da i ljudi iz ovakvih sredina i ko-

lebljivi građani brže i odlučnije prilaze narodnooslobodilačkom pokretu. Tako je odmah poslije dolaska u Sarajevo Valter održao sastanak i sa gradonačelnikom sarajevske opštine, s kojim je, takođe, prego-

Narodni heroj Vladimir Perić u okolini Drvara, početkom 1944.

varao kao predstavnik Vrhovnog štaba. Razgovor se vodio u stanu domobranskog oficira Ljubunčića, u Saburinoj osnovnoj školi, u kojoj je ranije Ljubunčić bio upravitelj. Valter je gradonačelniku izložio

program i ciljeve narodnooslobodilačke borbe, nakon čega je ovaj pristao na saradnju.

Zatim su uslijedili sastanci s građanima na sličnim položajima u okupatorovoj upravi, prije svega u hrvatskom domobranstvu, pa i u policiji. O tome je Valter opširno pisao i Aleksandru Rankoviću u pismu od 18. novembra 1943. godine.

Podsjećajući druga Marka da je u prethodnom pismu objasnio u kakvom je stanju zatekao sarajevsku organizaciju, izložio je prve svoje organizacione mjere, odnosno da je »sve kanale (za odlazak na oslobođenu teritoriju u okolna mjesta) potpuno odvojio od organizacije«, da su veze sigurne i da će »ispuniti zadatak što masovnijeg odašiljanja ljudi za našu vojsku«. Valter zatim piše da je »ostvario dobar dodir« sa izvjesnim ljudima iz bivše HSS i JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija), da »ljudi sve jasnije stiču uvjerenje o skoroj propasti fašizma i potpunijoj pobjedi našeg pokreta...«

Mnoge sarajevske demoralisane političare, pa i neke koje u pismu pominje, Valter je upoznao koristeći se svim raspoloživim sredstvima i mogućnostima u interesu oslobodilačke borbe.

»Domobranstvo je gotovo sasvim demoralisano...«

Sada nam može izgledati gotovo neshvatljivo kako je Valter mogao da bez straha od provala i hapšenja ugovara sastanke i u kabinetima najistaknutijih predstavnika vlasti, u policijskim kancelarijama i domobranskim kasarnama, sve do vojnog zatvora, u kojem je upravnik, domobranski oficir, simpatizer pokreta, ponekad znao da skrije i druge koje je tražila ustaška policija.

Dok su komunisti zapošljeni u poštanskoj telefonskoj centrali svakog drugog dana (kada je bio de-

žurni saradnik pokreta) u svaki telefonski razgovor ustaških ministara i generala sa Zagrebom i drugim mjestima uključivali ilegalni dežurni telefon negdje u gradu i tako omogućavali da se saznaju mnoge važne odluke — članovi vojnog partijskog aktiva, oko dvadeset komunista kojima je neposredno rukovodio Valter, razvili su neobično široku mrežu svojih saradnika u svim domobranskim jedinicama, od komande »3. zbornog područja« i magacina do vojne bolnice i radio-centra na rajlovačkom aerodromu. Otuda nije bilo ništa neobično što se — pomenućemo samo nekoliko slučajeva — u 3. »topničkom sklopu« duže vrijeme krila povećala grupa omladinaca gonjena od ustaša, što je domobranska »samovozna bojna« obezbjeđivala prevoženje materijala na oslobođenu teritoriju, što je partijska organizacija potpuno kontrolisala dejstvo većine »protuzrakoplovnih bitnica« u širokom pojasu oko grada, što su se legalno i bez žurbe ispraznili domobranski magacin i roba prebacila u drugi, takođe vojni magacin, ali ovog puta u jedinici oficira saradnika narodno-oslobodilačkog pokreta . . .

Obučeni u uniformu domobranskog »nadporučnika«, Valter je zalazio u sve vojne postaje i kasarne, neprekidno tražeći nove susrete s naprednijim oficirima. Razumljivo je, onda, što su njegove radio-depeše i izvještaji bili precizni i iscrpni pregledi stanja u ovom snažnom neprijateljevom garnizonu (i danas se, na primjer čuva jedna od karata koje je Valter prenio na oslobođenu teritoriju, a u kojoj su ucertani svi vojni objekti sarajevske odbrane). U pismu upućenom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu između ostalog piše da je »domobranstvo gotovo sasvim demoralisano i, izuzev malog broja oficira — ustaša, neće se boriti protiv nas«, da »iako neprijatelj pro-

sipa more laži o našem pokretu, specijalno o drugu Titu, ipak istina o našoj borbi hvata sve dublje korijene, a novi stav naših saveznika i uspjesi naše vojske potvrđuju da je nova, Demokratska Federativna Jugoslavija, koja se stvara, upravo naša sutrašnjia zajednica i da tok kojim su pošle stvari u našoj zemlji niko i ništa neće zaustaviti«.

Ilegalna kartoteka o saradnicima okupatora

Kada se početkom 1944. godine vratio iz Drvara, kamo je išao na sastanak u Vrhovni štab, u Sarajevu su 1. maja, pored drugog propagandnog materijala (svake sedmice je u gradu izlazio bilten u više stotina primjeraka), rasturene mnogobrojne Titove fotografije, koje su građani primali s punim srcem.

U pismu koje je uputio 14. jula 1944. godine Valter obavještava da je s »prekidom terenskih veza (logično, i veze s drugom Markom) 25. maja prestala da radi i stanica Vrhovnog štaba« koja je do tada održavala vezu s njim.

Mada su mogućnosti ilegalnog rada u Sarajevu i dalje bile veoma teške, naročito otkako je Gestapo doveo svoje nove kadrove, ipak se uticaj partijske i skojevske organizacije naglo širio i jačao. U Željezničkoj radionici je već bilo okupljeno četiri stotine radnika, a u Vojnotehničkom zavodu dvije stotine; oni su organizovano, po aktivima, čitali ilegalni materijal, prikupljali oružje i izvodili manje sabotaže. Snažno su ojačali i aktivni žena i omladine u kvartovima i ustanovama (oktobra 1944. omladinci su poslali i svoju delegaciju u Jajce), udarne grupe i mreža povjerenika koji su u određenim područjima prikupljali podatke o svakom saradniku okupatora. Tako je bila sređena i kartoteka sa preko pet hiljada kartona (vodio je Enver Krzić) — dragocjen izvor

podataka za organe koji su vodili borbu protiv otvorenih i prikrivenih neprijatelja.

To je takođe bilo Valterovo djelo, kao i osnivanje Gradskog narodnooslobodilačkog odbora, oktobra 1944, u kojem je i Valter, uz dra Zaima Šarca, predsjednika, dra Kovačevića, Martinovića i Knežića, vršio dužnost sekretara odbora.

Tada su još više učestali Valterovi sastanci s predstavnicima raznih grupacija građana, pa i takvi skupovi na kojima su bili predstavnici Islamske vjerske zajednice iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.

»Uz ovo pismo ide samo plan i šifra«

Gotovo je nemoguće registrovati Valterove susrete s bivšim političarima i ministrima koji su manje ili više bili na strani neprijatelja, ali koji su, već prema situaciji na frontovima, više ili manje nudili svoje usluge da bi sačuvali glavu.

Valter je u ovim i sličnim sredinama iznuđivao i takve dragocjene podatke kao što je otkrivanje špijunske mreže (na primjer, otkrivanje nekoliko tajnih radio-stanica u tek oslobođenoj Hercegovini) i određenih namjera vojnih komandi i policijskih vlasti, a izdejtvovalao je i oslobođenje nekih saradnika pokreta (bio je lično povezan s nekim sudijama vrhovnog prijekog suda).

Prikupljao je i znatne sume novca (oko hiljadu porodica je primalo pomoć iz kase Narodnooslobodilačkog fronta), paralisao veliki skup izbjeglica iz istočne Bosne koji su ustaše željele pretvoriti u šovinističko orgijanje i pogrom Srba u gradu u jesen 1943. godine.

Istoričare će privlačiti i Valterove dugačke marš-rute, izlasci na oslobođenu teritoriju i rad sa

udarnim grupama, opšti bilans rada ovog revolucionara. Njegova pisma i radio-depeše, iako škrto zabilježene, imaju svoju dragocjenost, to prije što je ovo jedan od rijetkih slučajeva da je tako dugo u jed-

Valter sa Cvijetinom Mijatovićem, Savom Predom i dvojicom partizana poslije jednog sastanka na Romaniji

nom okupiranom gradu ostala neotkrivena ilegalna radio-stanica. Sticajem raznih okolnosti, pretežno zbog slabih radio-veza, Valter nije uspio da svoju stanicu još više iskoristi u ilegalnom pokretu, pa otuda i njegova česta prepiska s drugovima na oslo-

bođenoj teritoriji, tražeći da i oni učine nešto više kako bi veze ilegalaca u Sarajevu s Vrhovnim štabom i drugim rukovodstvom bile čvršće i redovnije. Tako, obraćajući se drugovima u istočnoj Bosni u pismu od 1. jula 1944. godine, Valter (potpisao se sa Karlo) između ostalog piše da je »osnovni problem uređenje stanice za prihvatanje ljudstva koje šaljemo... bez većih teškoća neprijateljevom teritorijom«, pa zato na kraju i moli da njegov »plan i šifru (koja bi samo privremeno služila) najhitnije radio-putem dostavite Vrhovnom štabu za druga Marka«.

Dva mjeseca kasnije, 26. avgusta, Valter se ponovo javlja Rankoviću: »Ne znam ni sam koliko sam puta pokušavao da ti se javim i da se s tobom povežem... Tvoju lozinku, prenijetu preko 'Slobodne Jugoslavije', uhvatio sam istoga dana. Prema dogovorenom, odmah sutradan počeli smo rad. Nastavili smo da vas slušamo i da vam se javljamo sve do današnjeg dana...«

Veoma je česta Valterova prepiska sa štabom Visočko-fojničkog odreda, kuda su kuriri redovno odlazili. U pismu od 22. novembra 1944. godine Valter piše da su poslali dvojicu stručnjaka na teren, a dvadeset dana kasnije, 12. decembra, ponovo javlja da upućuje trojicu stručnjaka, ukazujući pri tom na njihove sposobnosti i slabosti (za jednog je, na primjer, napisao da je »ranije volio više da popije i od toga ga treba liječiti«, da se »u akciji oslobođenja druga Zvonka držao vrlo dobro«, iako nije član Partije). Samo osam dana kasnije, 21. decembra, opet piše interesujući se da li su »Putnik (Zvonko Grbac, prim. M. S.) i njegovo društvo sretno stigli«, zatim da li »štab može osigurati nesmetan izlazak jedne grupe starijih ljudi sa porodicom, za šta je zainteresovan drug Stari...«

Osmog i sedamnaestog januara 1945. godine Valter ponovo piše Odredu (sada ima pseudonim Ivica), iznoseći nove pojedinosti iz grada i tražeći što više propagandnog materijala. To je ponovio i u pismu od 19. februara, koje je završio: »Materijala još nema?! Kada ćete ovamo?«

Radio-depeše Vrhovnom štabu

Grad je u to vrijeme preživljavao teške trenutke. Dok su jedinice Narodnooslobodilačke vojske vodile borbu na Ivan-planini i Romaniji pokušavajući da što prije razbiju i posljednje odbrambene položaje oko Sarajeva, u grad je stigao ustaški pukovnik, komandant jasenovačkog koncentracionog logora, Maks Luburić, koji je od februara do oslobođenja Sarajeva zaveo takav teror da je prijetila masovna likvidacija građana. »Stožer pukovnika Luburića«, u kojem su se okupile najokorjelije Pavelićeve ustaše, želio je da za pet ili šest preostalih nedjelja naprosto istrijebi sve što je pošteno i rodoljubivo, pa čak i nedovoljno odlučne svoje saradnike.

Odmah nakon dolaska Luburić je strijeljao grupu domobranskih oficira, a uskoro je otkrio i uoči oslobođenja grada na Martindvoru objesio, među pedeset i petoricom građana, i trideset pet policajaca koji su radili za narodnooslobodilački pokret.

U Berkovićevu vilu i u druge ustaške postaje svaki dan su dovodene nove žrtve. Među njima su se našla i dva omladinca koja su pred pozorištem pokušala da ubiju Luburića. Šef Vojnog redarstva Dragutin Krema je u te dane u Novom listu objavio ultimatum građanima koji su davali prilog Narodnoj pomoći da se sami prijave (jer će, inače, biti uhapšeni i strijeljani po već »napravljenom« spisku), da

bi na kraju ipak priznao »da treba znati da partizani imaju svoje ljude svuda i da im se prilično teško staje na kraj«. Razumljivo, građani nisu nasjeli, i 16. marta, kada je istekao rok ultimatum, Kremina »lista prijavljenih« ostala je prazna. A samo u decembru 1944. godine, i samo u jednom sarajevskom sektoru, građani su prikupili 14,475.000 kuna!

U međuvremenu je Valter bivao sve nestrpljiviji, žrtve su ga teško pogodile, i preko radio-stanice je sve češće slao depeše nastojeći da brigadama koje su opasale Sarajevo pruži što više podataka o neprijateljevim snagama. Tako je i u porukama koje je poslao Vrhovnom štabu marta 1945. dao tačne podatke o rasporedu i brojnom stanju njemačkih jedinica u širem odbrambenom rejonu Sarajeva, o komandnom kadru i drugom.

U isto vrijeme su udarne grupe u gradu dobile Valterova uputstva o obezbjeđenju najvažnijih objekata, posebno Električne centrale i Pošte, pomenutih i u posljednjem telegramu Vrhovnog štaba koji je Valter primio. Da bi izvršio i taj zadatak, on je — i pored toga što su mu drugovi u štabu 16 (muslimanske) brigade saopštili da su već uputili jednu četu prema Električnoj centrali — sa grupom naoružanih radnika oko jedan čas u noći između 5. i 6. aprila izbio pred gradsku centralu. Htio je da i u toj borbi, na tom najisturenijem položaju u već riješenoj bici za Sarajevo, bude običan borac, pješak s puškom u ruci.

Tada je odnekud zafijukala i na pločnik tresnula granata, podigla uvis raskomadane betonske ploče, ali i čovjeka koje je žurio — na svoj posljednji ratni zadatak. Valter je bio mrtav.

Bila je to jedna od posljednjih granata koja je pala na tek oslobođeno Sarajevo.

PRED OČIMA GRADA

Nije se imalo kad tugovati za Pavom Miletić, za bolničarkom Minom Haćam i komandiroom Obadom, za mnogima koji su klonuli pod snopovima mitraljeskih rafala na strmim stranama Sutjeskinim. Borci uveliko prorijeđenog Mostarskog bataljona, mnogi bez oružja ili metaka, bez bombi i snage za juriš, tog juna 1943. godine povlačili su se hercegovačkim kamenjarom. Vraćali su se u svoj stari kraj, u sjevernu Hercegovinu, neki i prema Trebinju, na kraći predah i liječenje rana, radi nove mobilizacije i jačanja svojih redova. Ali ubrzo su jednu veću grupu boraca četnici iznenada opkolili u uvali iznad Gacka — nekoliko mitraljeza je bilo neposredno upereno prema potpuno iscrpenim partizanima, kojima, uz gotovo prazna oružja, kao da više nije bilo izlaza.

U Fojnici, selu u koje su ih četnici doveli u svoj štab, goloruki partizani su napali stražare, mobilisane seljake, i razbježali se na sve strane. Rasuti u grupe, pa i pojedinačno, s puškama ili bez njih, borci su grabili prema Mostaru, koji je u to vrijeme i u

takvim prilikama izgledao kao najsigurnije gni-
jezdo i sklonište partizansko, nepresušni izvor ljud-
ske i moralne snage.

Na tim putevima se našla i partizanka Raca
Ivanišević, predratni član Skoja, uvjerena da će se
u gradu, bez obzira na teškoće, ponovo naći među
ljudima kojima je bataljon bio simbol slobode i bolje
budućnosti.

Išla je otečenih stopala i izmrcvarena danonoć-
nim borbama. U širokom luku je zaobilazila sela koja
su joj nekad, dok su joj roditelji bili u ovom kraju,
bila draga prijateljska, polako grabeći ka Mostaru,
ka gradu u kojem je provela djetinjstvo i prvo dje-
vojaštvo, u kojem je doživjela nezaboravni trenutak
kada su joj — bila je tada trgovačka pomoćnica —
saopštili da je član Skoja. Od tada su u njenu siro-
mašnu kuću sve češće donošene knjige i brošure,
koje su postale najčitanija lektira svih ukućana.

U takvim traženjima novog i ljepšeg, oktobra
1941. godine Raca je otišla na oslobođenu teritoriju,
u svoj, Mostarski bataljon, u kojem su se našla i dva
njena brata. Bila je sanitetski radnik, bolničarka i
borac, uvijek u prvim borbenim redovima. Preži-
vjela je i četnički puč, bljesak noža i opasne vrtloge
u koje je zapadao bataljon, pa i njena braća, od
kijih je jedan ubrzo poginuo nedaleko od Travnika.
Zatim je, krajem 1942, dospjela i u Bihać, u radio-
nice pri Vrhovnom štabu, često slušajući i Mošu
Pijade, Maslešu i ostale.

A ipak nije mogla da zaboravi svoj bataljon.
Februara 1943. ona je već u bataljonskoj koloni,
među svojim starim prijateljima. Sada, poslije Sut-
jeske, mnogih više nije bilo. Bataljon je, rasut širom
Hercegovine, tražio nova osvježenja. Negdje je, na
tim stazama, koračao i njen brat Vojo, pekarski rad-

nik, jedan od onih koji su, kao i Raca, tražili utočište i trenutak predaha.

Tako su se, eto, preživjeli borci desetkovanog bataljona, većinom naoružani, uoči prvog jula spuštali u grad, u kojem su Nijemci i ustaška policija preuzeli gotovo svu vlast od Talijana. A vladala je prava glad među stanovništvom. Na gradskoj tržnici se mogla nabaviti samo repa, koju su građani zvali »viktorija«. Ipak se ilegalni narodnooslobodilački odbor pobrinuo za ishranu i liječenje boraca, a partijsko rukovodstvo je organizovalo odlazak nekoliko partizana sa Sutjeske u tek formirani Omladinski mostarski bataljon, koji je bio jugoistočno od grada.

Raca Ivanišević

Međutim 5. jula naveče saznalo se da je ova jedinica potpuno uništena, da je poginulo dvadeset i više omladinaca, među kojima i jedina partizanka — sedamnaestogodišnja Marta Pavić, da su mnogi uhvaćeni i dovedeni u Mostar. Tako su uhvatili i ranjenog Mladena Balordu, komandira sa Sutjeske koji je požurio da pomogne omladincima i koji je u feldžandarmeriji, na pitanje ko je među zarobljenicima komunisti, prkosno ustao hrabreći svoje mlađe drugove.

Ali našao se izdajnik, Hilma Husković. Moleći u ćeliji da mu se sačuva život, rekao je Nijemcima da u gradu mnogi partizani liječe rane, da se pripremaju za nove borbe i odlazak na oslobođenu teritoriju.

I dok je Husković u zatvoru čekao svoj trenutak, više stotina Nijemaca je sa desetinama kamiona, uz pomoć policije, u noći 10. jula, opasalo u širokom luku tri mostarska kvarta, nadajući se da će baš tu uhvatiti partizane. Otkočenih pušaka i mašinki ulazili su u svaku kuću, odvođeci sve muškarce od šesnaest do šezdeset godina. »Sve — partizani«, tako su policajci objašnjavali vojnicima koji su, ne bez straha, upadali u prizemne, mahom radničke kuće na Luci, u Donjoj mahali i Podhumu.

Mnogi borci su ipak uspjeli da preko bašta i plotova izmaknu prema Humu i Veležu, na otvoren teren, sa oružjem u rukama. Drugi su bezbrižno spavali na Carini i u Cernici, u centru grada i na drugim stranama. Neki su ostali u skloništima, u kanalima, po baštama.

— Otvorite... brzo! — vikali su folksdojčeri i udarali kundacima u vrata Čemalovića kuće, u Podhumu.

Hasiba, sredovječna i krupna žena, ovog puta kao da nije imala snage da, kao nekad, bez gorčine u grlu otvara vrata pod udarcima kundaka. U kući je bio njen najstariji sin, Enver, komesar Mostarskog bataljona.

Majka se nije bojala za svoj život, mada je znala da su u gradu izlijepljeni plakati u kojima je stajalo da će svi članovi porodice koja čuva partizana biti strijeljani. I, za primjer, objavili su da je selo Orašje, u kojem je bio Omladinski bataljon, čitavo zapaljeno, da je u njemu strijeljano pedeset i šest partizanskih simpatizera.

— O, ovo bogata kuća! — zacerekao se vojnik ugledavši u sobi zaklano tele, urmašice, kruške i cigarete, koje je domaćica spremila za Envera i drugove.

— Izvolite, slobodno uzmite! — nudila je Hasiba misleći na sina u bašti i njegove bombe.

Folksdojčeri su ipak naredili da se domaćin spremi. U baštu nisu ni ulazili. Na vrata su stavili oznaku na njemačkom: »Kuća pregledana«.

Tog jutra se iza bodljikave žice, nedaleko od fabrike duvana, našlo na okupu preko hiljadu i po muškaraca. Okolo su stražarili teški mitraljezi sa kamiona. Na sredini širokog kruga stajao je viši oficir, kraj njega agent i . . . Husković.

Preplašen, skoro izbezumljen, Husković je ispred zatvorenika išao korak po korak, gledao je u svakog iz stroja i, bez riječi, upirao prstom u svoje žrtve. Zatvorenik prema kome bi se ispružila njegova ruka izlazio je nasred kruga, i ubrzo se, poslije prvog Huskovićevog izdajničkog puta, tu našlo tridesetak zatvorenika, među kojima su bili i ljudi kod kojih se i sam Husković krio i hranio.

Izveo je i Smaju Jugu i Mehu Palu, drugove sa kojima se borio u petoj ofanzivi. I Avdiju Pavlovića, kod kojeg su mnogi ilegalci uvijek nalazili sigurno sklonište, odakle su mnogi rodoljubi otišli u odred. »Ne beri brigu, zlatane moj!«, tako bi Avdija dočekivao mnoge opasnosti. I ovog jutra je bio smiren, jer među uhapšenim nije više bilo boraca bataljona, koji su ubrzo, vodeći mlađe drugove, izbjegli iz grada i ponovo se okupili u Podveležju.

Trideset Huskovićevih žrtava za Nijemce je bilo — malo. I ponovo je krenula pratnja unaokolo. Husković je sada sve češće izvlačio građane iz stroja, koračajući i dalje potpuno izgubljen. Na sredini kruga je već bilo osamdeset ljudi . . .

A onda je u logor upao automobil.

— Raca! . . Zar i ona izdajnik? — zabrujalo je u redovima uhapšenika.

Pojavila se u dugačkoj beloj spavaćici, visoka, sa opuštenom bujnom kosom. Iza nje su išla tri njemačka oficira.

Imala je svega dvadeset i dvije godine.

Raca Ivanišević je toga jutra bila jedina žena i partizanka u logoru. Kada su Nijemci zalupali na vrata kuće u kojoj je spavala, ona nije znala da su te noći žene bile pošteđene, pa je pokušala da se skloni među bačve u podrumu. I tako su je uhvatili u spavaćici i povelu u feldžandarmeriju.

— . . . I ona je borac sa Sutjeske! — rekao je Husković, koji je ovog jutra u logoru već izvršio svoj izdajnički zadatak, da bi za sve to, koji dan kasnije, dobio metak, koji ga je stigao u muslimanskom groblju, na vrelom suncu, gde je, urličući, lipsao, odgurnut od svih građana.

Hiljadu očiju sada je bilo uprto u Racu, skojevku i radnicu sa Bjelušina, koja je poznavala mnogo više simpatizera i aktivnih ilegalnih radnika u gradu. Da li će ona poći Huskovićevim putem?

Djevojka, blijeda kao smrt, krenula je, praćena oficirima duž stroja.

Išla je podignute glave, korak po korak, dok su joj se niz lice — ljudi su to vidjeli — kotrljale suze. Ona, partizanka Raca, kao da nikog nije vidjela i kao da nikoga više čula nije. Išla je naprijed gledajući iznad glava svojih sugrađana, nošena svojim tužnim mislima i svojim suzama.

I prošla je duž čitavog stroja — pored hiljadu i po svojih drugova — i nikog nije izdvojila u sredinu kruga.

Odjeknuli su šamari, djevojka se izgubila u udarcima feldžandara, a onda je, okrvavljena lica, okružena čitavom grupom oficira, ponovo krenula duž stroja.

I ponovo je bez riječi, bez pokreta ruke i oka, ukočena pogleda, čvršćim i bržim korakom prošla kraj svojih drugova! U očima više nije bilo ni suza ni tuge. Išla je prkosna, odlučna kao u jurišu.

Talas tihog ushićenja je prostrujao redovima uhapšenika.

Raca, plemenita i smjela partizanka, i ovdje je visoko, visoko nosila zastavu svoga bataljona — ona je ovdje bila blistavo znamenje, savjest i zakletva proleterskog Mostara i njegovog bataljona.

U grupu koju je izdvojio Husković svrstani su i građani bez legitimacije, a takvih je bilo i previše, i nastala je opšta gužva. To je bila velika greška Nijemaca, jer su se tu našli i oni koji su lako mogli dokazati da s partizanima nemaju mnogo zajedničkog. Nastala su nova razdvajanja, ponovo su agenti išli od jednog do drugog uhapšenika.

Poslije dva dana napokon su imali čiste račune: na Mostarskom blatu je strijeljano četrdeset Mostaraca, Huskovićevih žrtava i zarobljenih boraca Omladinskog bataljona.

Među njima je bila i Raca Ivanišević. Ostala je zgrčenih šaka kraj drugova kojima se i danas, zajedno sa svojim gradom, obraća pjesnik Svetislav Mandić:

Svakog dana ja bih s njima da se razgovaram
da mi kažu:

bole li ih mrtve ruke bez pušaka,
bole li ih mrtve usne bez osmjeha.

SASLUŠANJE BEZ ZAPISNIKA

Toga dana, 17. januara 1945, pred skopskim vojnim sudom je za počinjena zločinstva odgovarao i Ljubomir Jordanov, načelnik grupe A državne sigurnosti Oblasne policijske uprave u Skoplju. Šef ove grupe fašista, koja je vodila borbu protiv komunista, bez žurbe i griže savjesti je pričao i o tome kako su u policiji, decembra 1942. i januara 1943. pored drugih boraca ubijena i dva člana PK KPJ za Makedoniju i Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Makedonije — Mirče Acev i Strašo Pindžur.

Pošto je za Pindžura rekao da, »sem toga što je kazao svoje ime, nije htio ništa drugo da kaže«, zbog čega su ga nemilosrdno tukli puna dva dana, sve dok nije izdahnuo (27. decembra 1942.), načelnik policije Jordanov je nastavio:

»Saslušavanje Mirčeta Aceva vršilo se uporedo sa saslušanjem svih ostalih koji su uhvaćeni u Velesu . . . On je odbijao da da bilo kakve podatke o svojoj djelatnosti. Stoga smo počeli da ga bijemo da

bismo iznudili priznanje. Bio je tučen nekoliko puta veoma žestoko po tabanima. Noge su mu bile užasno otekle... Sâm sam se čudio kako može da podnese toliko mnogo batina a da apsolutno nijednu riječ ne kaže. On je bio zatvorenik koji je od svih koji su prošli kroz zatvor Oblasne policijske uprave najviše mučen. Pokazao se najčvršćim od svih. Jedva je išao i rekao mi je da više ništa ne osjeća na nogama. Noge su mu bile pretrnule od tuče. Za sve ovo vrijeme dok je bio tučen nije vikao, nije pustio ni glasa, izvanredno mnogo je izdržao. On je bio u takvom stanju da se već nije imao kuda udarati... Oko šest časova predveče ja, Hristo Stojilov i Vasil Cankov sjedjeli smo u kabinetu Cankova. Baš u to vrijeme došao je agent Krum Pankov i obratio se Cankovu ovim riječima: „Gospodine načelnice, Mirče Acev je u veoma teškom stanju, umire’. Tada je Cankov rekao: „Dobro, idi tamo’. Pošto je izašao Krum Pankov, Cankov mi je rekao: „Hajde, bacite ga kroz prozor i recite Simeonovu da se sam bacio’, — što je i urađeno«.

Dvije godine ranije, u vrijeme ovog zločina, 4. januara 1943, u makedonskim gradovima i selima narod je čitao letak štampan povodom mučeničke smrti dvojice revolucionara: »Mirče Dončov Acev i Strahil Pindžur su mrtvi. Oni nisu umrli kao što obično umire svaki smrtni čovjek, već su na najzvjerskiji način mučeni i premlaćeni od Hitlerovih

Narodni heroj
Mirče Acev

i Borisovih fašista pa poslije ubijeni«. U letku se dalje govori da se »hiljadama poštenih Makedonaca digla kosa kada su vidjeli Mirčeta u bolničkoj mrtvačnici i u Prilepu, kada su ga sahranjivali, sa isječenim prstima, izvađenih noktiju i iskidanog mesa sa koštiju«.

»Makedonske majke, očevi i sestre vidjeli su«, pisalo je u letku, »mnogo svojih sinova i braće mučenih i ubijanih, no nisu dosad vidjeli zvjersko i nečovječansko mučenje. Ovako nisu mučili ni turski janičari, bašibozuci i krdžalije kao što muče Hitlerovi i bugarski fašisti. Pindžura pak, oni su sakrili da se ne vide njegove izlomljene kosti, jer, poučeni Mirčetovim slučajem, uvidjeli su koliko se ponižavaju u očima naroda«.

Ko su bili Mirče i Strašo?

Dva makedonska sina koja istinski vole svoj narod i njegovu sreću i slobodu. To su bili sinovi čestitih makedonskih porodica, koje su u borbi za makedonski narod dale po nekoliko svojih sinova. Mirče je sin čuvene Acevske porodice iz Prilepa. Njegovi stričevi slavno su poginuli za slobodu Makedonije. Mirče Acev je mnogo godina bio vojvoda i poginuo je . . . boreći se i štiteći makedonsku slobodu . . . Drugi njegov stric Ilko, takođe dugogodišnji makedonski vojvoda, poginuo je u borbi sa porobljivačima Makedonije, Turcima . . . A treći njegov stric Petar, poslije osamnaestogodišnjeg vojvodovanja i slavnih borbi za Makedoniju, umro je u Plovdivu«.

Ime najstarijeg vojvode iz porodice Aceva, Mirčeta, ovog puta je nosio najstariji sin zemljoradnika Dončova, čija braća, vojvode iz revolucionarnih dana početkom ovog vijeka, nisu zaboravljeni ni u letku makedonskih komunista januara 1943. povodom herojske smrti Mirčeta i Strahila. Student prava, Mirče, kao da je i morao krenuti putem koji ga je doveo do

oružane borbe. Njegovo životno opredjeljenje došlo je gotovo kao prirodan put i nastavak borbe svog oca i njegovih savremenika, koji su tek 1941, sa prvim borbenim pozivima Komunističke partije Jugoslavije, uz svoju naoružanu djecu osjetili da se, napokon, primiče vrijeme istinske, dugo željene slobode makedonskog naroda.

Uz oca Dončova, nekadašnjeg načelnika pozadinskog štaba za prilepski kraj u vrijeme borbe protiv Turaka, Mirčetu i njegovoj sestri Veri, zatim Dimčetu, Merki i Cvetani nije bilo teško da pronađu knjige koje su pozivale na otpor, pogotovo kada su u kuću počele da stižu brošure i leci ilegalne Komunističke partije. Tada su i Mirče i Vera bili članovi Partije, a Mirče, početkom 1940, i ilegalac, dotada više puta hapšen i tučen. Umjesto sina, u zatvor je tada upao stari Dončo, kome to nije bilo prvi put da je bačen u bukagije. I ovaj put je ćutao kao i pred turskim zaptijama, kada su u njegovoj kući pronašli tek ispražnjeno sklonište municije i oružja. Kasnije je Dončo godinama ponavljao ukućanima: »Djeco, makar vas čerečili između konjskih repova, policiji nikad ni riječi ne smijete reći, jer — i da kažete, to dobro znajte — život vam, kad već znaju ko ste, sigurno neće poštediti«.

Ponekad, kada bi u kući zatekao grupu skojevaca kako pored table i knjige pokušavaju proniknuti u sve tajne političke ekonomije, Dončo bi govorio: »Sve je to lijepo, bez nauke se ne može naprijed, u slobodu, ali, bogme, još manje bez bomba i pušaka«. Zbog toga on nije mogao otpjeti a da u svojoj kući u selu Oreovcu, nekoliko kilometara daleko od Prilepa, početkom oktobra ne isprati prvu grupu naoružanih ilegalaca (dovela ih je njegova ćerka Vera), koji su odmah zatim, zajedno sa drugima, na planini Mukosu formirali Prilepski parti-

zanski odred od trideset boraca. Jedanaestog oktobra 1941. odred je napao policijsku stanicu, zatvor i telefonska postrojenja u Prilepu. Taj prvi oružani sukob sa okupatorom u Makedoniji (toga dana, 11. oktobra, formirani su Kumanovski partizanski odred od 35 partizana i Skopski od 17 boraca) pored ostalog je pokazao da je pobijedila revolucionarna linija CK KPJ nad dotadašnjom oportunističkom, kontrarevolucionarnom linijom Metodija Šatorova i njegovih štićenika.

Bio je to period kada su revolucionarni kadrovi u Makedoniji morali da, pomoću partijskih organizacija potisnu kapitulantske elemente u Pokrajinskom komitetu i njihove istomišljenike. Ta borba je trajala više mjeseci. Mirče i njegova sestra Vera bili su u vrtlogu tog sukoba, to su bili komunisti koji su učvršćivali jedinstvo partijskih organizacija. Poslije Bitolja, u kojem radi na stvaranju partizanskog odreda, Mirče odlazi u Resen, zatim ponovo u Bitolju pa u Skoplje. Svugdje se bori za sprovođenje u život poruka i direktiva CK KPJ, razobličavajući kontrarevolucionarnu djelatnost oportunističkih svih vrsta. Sestru Veru, ilegalnog radnika Dostu, člana Biroa Pokrajinskog komiteta, tada ne zatiče u Skoplju; oni se, zapravo, mjesecima ne susreću, jer je i Dosta, zauzeta partijskim poslovima, najčešće na terenu Strumice. Iz rijetkih bratovih pisama Dosta je sve više sagledavala mnogobrojne ilegalne puteve svoga brata i otpor komunista u svim krajevima Makedonije oportunističkom rukovodstvu, koje je, napokon, bilo pred porazom.

U vrijeme kada su revolucionarni kadrovi povezivali svoje organizacije u Makedoniji, Mirče je u Strumici našao sestru Dostu, koja je sa komunistima toga kraja dala svu podršku drugovima koji su čitav svoj rad usmjeravali na oživljavanje oružane borbe.

U stvari, dok su se na terenu već formirali novi partizanski odredi, na zahtjev gotovo svih partijskih organizacija smijenjen je PK i formiran je novi, Privremeni PK. Njegov sekretar je — Mirče Acev.

Petog juna 1942. Privremeni PK je svojim pismom upoznao okružne i mjesne komitete o smjenjivanju ranijeg rukovodstva i potrebi oružane borbe protiv okupatora. Istaknuto je da je jedan od prvih zadataka uspostavljanje veze sa CK KPJ »jer nam je neophodno njegovo rukovodstvo i pomoć«, da je potrebno u »najskorije vrijeme sazvati savjetovanja... i izabrati novo pokrajinsko rukovodstvo, koje će kao takvo ostati sve dok ga CK KPJ ne potvrdi«, a na kraju pisma se kaže:

»Poslije tako srećnog rješenja te krize u našoj partijskoj organizaciji, mi treba da se ujedinito i svim snagama prionemo na posao... Neprijatelj osjeća svoj bliski kraj i preduzima očajničke mjere i kod nas da bi se održao. Eto zbog čega treba da našim radom što više ojačamo, da očistimo i obnovimo svoje redove i da svoj uticaj proširimo u narodnim masa.

Mi danas treba da stanemo na čelo tih masa, koje već same ulaze u borbu sa porobljivačima. Radeći među masama, mobilišući ih u borbu za svakodnevne njihove potrebe, za politička i socijalna prava, organizujući i izbacujući partizanske odrede, mi otvoreno idemo u borbu protiv neprijatelja: danas da uništimo fašizam, a sutra da tu borbu pretvorimo u borbu za konačno oslobođenje svih porobljenih i ugnjetenih«.

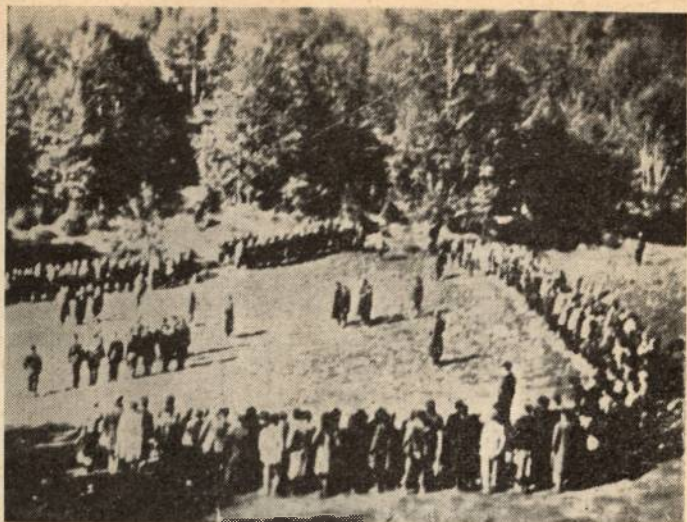
Tada je obnovljen i Pokrajinski štab, odnosno u drugoj polovini juna 1942. on mijenja naziv u Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Makedonije, čiji je član i Mirče Acev. Kada je 22. septembra CK KPJ pisao Pokrajinskom komitetu o stva-

ranju narodnooslobodilačkih odbora i pojačanju partizanskih akcija, to jest u vrijeme dolaska instruktora CK KPJ Dobrivoja Radosavljevića u Skoplje, u Makedoniji su dejstvovali odredi »Dimitar Vlahov«, »Pere Tošev«, »Pitu Guli«, »Djorče Petrov« i »Damjan Grujev«. To su bile dobro naoružane jedinice, koje su sve češće na položaju dočekivale i člana Glavnog štaba Mirčeta Aceva, koji je, ne tako rijetko, pisao šira uputstva partizanskim jedinicama. Tako je i 16. novembra 1942, u pismu u kojem jednom štabu objašnjava najvažnije zadatke partizanskih odreda Makedonije, pored ostalog zabilježio:

»Partizanski odredi postaju sve veća prepreka u planovima okupatora i zato je nužnije nego ikad da se oni ojačaju i kod nas, u Makedoniji, i da nastave još jače udarce po najosjetljivijim mjestima okupatora. U tom smislu pisao sam ti i ranije, a sada ti naglašavam da je nužno da udarci po okupatorima budu na najosjetljivijim mjestima, na pruzi. Ovo ti podvlačim jer mi pišeš o nekoj (predstojećoj) akciji sa Kosmetovcima. Istina, i to je lijepo i važno, ali nije važnije od pruge. Prvo na prugu, naročito sada, kada je toliko važna okupatorima. Poslije i na rudnike i sve drugo«.

Deset dana kasnije, 25. novembra, Mirče piše drugovima u drugom kraju Makedonije:

»Po samim akcijama, po samom djelovanju partizanskih odreda, makedonski narod je uvideo ko su partizani i koji je cilj okupatora. On je video i zna da su isti oni koji su danas u prvim partizanskim redovima bili i prvi do juče u borbi protiv velikosrpske reakcije, kao što su i danas prvi kako protiv nemačko-talijanskih fašista, kako protiv velikobugarske i velikosrpske reakcije, tako i protiv svih njihovih slugu u Makedoniji... U Dabnici, Stroviji, Gostiražnju, Gabrovniku, Oraovdolu, Mokranu, Bogomilu,

Formiranje bataljona »Mirče Acev« na Slavej Planini, 16. avgusta 1943.

Omoranu, Čaškoj, Rudniku, Jablančičtu i mnogim drugim selima streljano je najmanje po deset bez suda, bez krivice, samo zato što se posumnjalo da pomažu partizane, a cela sela su internirana u Belomorje i zapaljena, kao Grabovnik i dr. Teror po gradovima, masovna hapšenja i interniranje celih porodica su nečuveni dosad. Zatvori su svuda prepuni. Ali i pored najvećih zuluma i terora, makedonski narod se nije uplašio. On još smelije stupa u borbu i primerima je pokazao da će borbu voditi do poslednjeg uništenja fašizma i svih njegovih slugu u Makedoniji«.

Početakom decembra Mirče i Straša Pindžur dolaze u Veles, gdje upadaju u zamku bugarske poli-

cije. Uhvaćeni su u bunkeru, na prepad, kada je između dasaka vrh Mirčetovog šala otkrio nesigurno ilegalno sklonište. Bio je 17. decembar 1942. Nekoliko dana kasnije, pod batinama je izdahnuo Pindžur, a zatim i Mirče — dva druga i heroja, čiju su smrt partizani primili upravo onako kako je to na kraju letka, rasturenom širom Makedonije januara 1943, pisalo:

»Mirčeta i Straše nema više među nama, ali su nam oni primer samopregora i odanosti delu makedonskog naroda i večno će nam sjati kao svetli primeri. Herojsko je njihovo držanje pred policijom. Kada te narodni tiranin muči i hoće od tebe da dozna kako je organizovana narodna borba da bi mogao da je uguši i razbije, prijatelju, neka ti ova dva narodna sina budu pred očima. Idi putem Straše i Mirčeta. Ako dopadneš u ruke policiji, pomisli na Mirčeta i Strašu, i kao oni, ako ti kidaju meso, lome kosti i najgroznije te muče, nemoj ništa da priznaš. Tako ćeš dokazati da si istinski sin svoga naroda, sin kao što su Goce i Damjan i sledbenik Mirčeta i Straše«.

Mirčetova sestra Vera, narodni heroj, partijski rukovodilac 1. makedonske narodnooslobodilačke brigade i partijski rukovodilac u mnogim krajevima Makedonije, Mirčetovi roditelji u internaciji, ostale sestre i mlađi brat Dimče, sve do svoje pogibije 1944, — bili su borci do poslednjeg ratnog jutra, vjerni borbenoj tradiciji porodice Acev.

MAJKA DESETORO DJECE NARODNI HEROJ

Tako je bilo nekada, valjda od kraja prošlog vijeka pa sve do 26. avgusta 1942: ako bi putnik, tražeći porodicu Kuclar, krenuo iz Vrhlike prema nevelikom selu Lesnom Brdu, ili sa željezničke stanice Drenovog Griča koja se nalazila na putu za Ljubljano, — negdje na drugom kilometru dočekaao bi ga, već izdaleka, poveći natpis na kamenoj jednospratnici: »Izdelovatelj harmonik«.

Hiljadu harmonika porodice Kuclar

Šumske staze oko širokog i bogatog domaćinog ognjišta posigurno nisu mogle ostati neutabane, jer od 1908, kada je osamnaestogodišnja Antonija rodila prvo dijete — Mariju, pa do 1928, kada je poslije Antona, Franca, Francike, Albina, Poldea, Stan-ka, Maksa i Vinka rodila posljednje, deseto dijete — Aleka (Sandija), bujnim sjenokosima i potocima cvr-

kutali su nemirni i brzonomgi Kuclarovi, inače svi-
jeni i disciplinovano ras-
poređeni u očevoj radio-
nici za izradu harmonika.
Preko hiljadu harmonika
je izrađeno između dva
posljednja rata, a znatno
više popravljeno, i doma-
ćinu Francu, koji je imao
i svoj kućni orkestar, nije
bilo teško da sve što izradi
i proda. Uz to je na ima-
nju imao i kamenolom, u
kojem su dva radnika va-
dila i rezala crni mermer,
koji je takođe donosio li-
jepe prihode. Ipak su dvo-
jica najmlađih, Stanko i
Maks, krenuli u Ljublja-
nu da, uz očev zanat, je-
dan izuči za mašinobrava-
ra, a drugi za ugostitelj-
skog radnika. U međuvre-
menu je Marija otišla u
Ljubljanu i veoma mlada
se udala.

Porodica Kuclar je,
eto tako, živjela gotovo bez
ikakvih teškoća. Sve je
bilo svakodnevno, obično.
Majka Antonija je više
svojim radom nego riječju vaspitavala djecu da u po-
štenom obavljanju svakodnevnih poslova nalaze lje-
potu dana i života, a u skromnosti i poštovanju mje-
štana, porodičnu svetinju.

Franc Kuclar, istaknuti
majstor za izradu harmo-
nika, patriota i otac dese-
toro boraca za slobodu, ubi-
jen je pred svojom spalje-
nom kućom, avgusta 1942.

Tako je dočekanana i 1941. godina. Majčina prećutna saglasnost sa svim onim što su njena djeca ilegalno pripremala i radila prvih ustaničkih dana, njena smirenost i gostoljubivost s kojom je dočekala prve ilegalce značile su da svoja kućna vrata rado otvara ljudima pod oružjem, partizanima, o kojima je već podosta saznala. Poslije takvih susreta je postajala sve odlučnija, ali je i dalje najčešće ostajala škrta na riječima. Tek ponekad, znajući da neko od djece treba da izvrši određeni zadatak, da u tačnosti ne smije biti odstupanja, obično bi govorila:

— Franc, pogledaj sat... A lozinka?.. Hoću tačno da znam u koliko sati se vraćaš?

Vagonske pošiljke »crnog mermera«

Sada to više nije bila majka koja je samo pratila i odobravalala ilegalni rad svoje djece. Potresena zločinima Nijemaca i bjelogardejaca, jedne nedelje je dočekala svoje susjetke:

— Ne idem više u crkvu! Sada imam drugih briga.

Pobožne žene su se čudeći krstile, ali su i one ubrzo saznale kakve su to nove, ovozemaljske brige pedeset trogodišnje Antonije. Bio je to organizovani, neposredni rad za narodnooslobodilački pokret, pripremanje žena njenog sela da svojim prilozima i skloništima pomognu borce Notranjskog, a kasnije Dolomitskog odreda, koji se sa svoja dva bataljona i samostalnom udarnom četom sasvim približio Lesnom Brdu. Albin se u to vrijeme prihvatio uloge seoskog ekonomu, Polde — komandira seoske straže, ostala djeca — dužnosti kurira i nosača hrane, a Antonija — organizovanja sastanaka sa ženama i izvan svoga sela.

Tada je domaćin Franc dobio diskretno upozorenje iz Vrhnike da pristižu prijave o partizanskoj aktivnosti njegovih ukućana.

Posljednjih dana rata, aprila 1945, u Štajerskoj je poginuo i Polde Kuclar Madras, oficir IV operativne zone (slika lijevo); novembra 1943, u njemačkoj ofanzivi u Beloj krajini poginuo je najmlađi član porodice Kuclar — Aleks, mali Sandi (slika desno)

— Zapaliće nam kuću, rečeno mi je, ako ovako nastavimo — rekao je svojim bez prijekora.

— Neka zapale! Biće vremena da sve ponovo obnovimo — odgovorila je Antonija.

Ona u rukama nikada nije imala bombu i pištolj, ali partizani u logoru i ilegalci na terenu upoznali su je kao svoju, kao hrabru i plemenitu saradnicu. Tako reći nije bilo dana a da u njenu kuću ne navrate, po vezi, partizani i terenski radnici.

Pred okupatorovim vlastima — Kuclarovi su i dalje bili gradioci harmonika i korisnici obližnjeg

kamenoloma. To je bio dobar povod da jednom na željezničku stanicu Drenovog Griča stigne »prazan« vagon iz Ljubljane na ime Franca Kuclara, radi »isporuke mermera« za neku talijansku firmu. U vagonu je, međutim, bio raznovrsni materijal spremljen za partizane. I na drugom istovaru je bilo preko stotinu seljaka, među njima i njena djeca. Za to vrijeme je Marija u Ljubljani čuvala ilegalce, a Maks izvršavao skojevske zadatke.

Osam sinova i dvije ćerke sa partizanskim oznakama

Onda je osvanuo 26. avgust 1942. Tog jutra je Stanko, odlazeći na posao u Ljubljano, na željezničkoj stanici zatekao četvu Talijana. Kada je zamolio prijatelja da otrči do njegovih i javi o opasnosti, nije mogao pretpostaviti da će se toga dana porodica Kuclar raspršiti na sve strane, da će pasti prve žrtve. Dok su ostala djeca trpala u skloništa ilegalni materijal, pa i prikupljene male neeksplozirane avionske bombe, Antonija je pozvala najmlađeg, trinaestogodišnjeg Sandija:

— Čuo si šta Novak kaže. Uzmi novac i korpu i idi na stanicu . . .

Mali izviđač nije imao sreću. Bio je uhapšen.

Tako je dječak iznenada postao vodič talijanske kolone. U međuvremenu je bio uhapšen i Stanko i odmah sproveden u Ljubljano. Bilo je očevidno da specijalna talijanska jedinica ima samo jedan zadatak — konačan obračun s porodicom Kuclar.

Ipak je Sandi doskočio talijanskom oficiru. Umjesto da kolonu vodi pravo prema kući, kroz voćnjake, krenuo je unaokolo, preko čistine, omogućujući braći da ih blagovremeno osmotre.

Poslije izlaska iz koncentracionog logora na Rabu, Stanko Kuclar je postao borac Ljubljanske brigade. Poginuo je u borbi na Mačkovcu 1944. godine (slika lijevo). Na putu kroz Štajersku, februara 1944, kao borac Šercerove brigade, kod Križa, poginuo je najstariji Antonijin sin — Anton, partizan Mirko (u sredini). Samo mjesec dana poslije dolaska u partizane, krajem septembra 1942. u Dolomitima je poginuo Franc Kuclar Kos

Preko plotova su bježala braća: Albin, Vinko, Anton, Franc, Polde . . . Puške su zapucale. Franc je pao ispred šume, ali se ipak pridigao i nestao u šipražju. I mali Sandi je iskoristio trenutnu zabunu i pobjegao u šumu. Šestoro braće je srećno izbjeglo hapšenje. U kući su ostali otac Franc, majka Antonija, ćerka Francika, zatim Antonova žena i njena trogodišnja kćer Jeni.

Majka je bila smirena. Polako je oblačila novu haljinu, uzela je i novac, uvjerenjena da je to rastanak s kućom. Vojnici su usplahireno trčali i pucali oko kuće, a oficir je, iznenađen, posmatrao potpuno pribranu ženu, majku koja je čuteći prkosila.

— Vi vršite svoj posao — bilo je jedino što je rekla fašistima, kojima je i Francika, iskoristivši njihovu nebudnost, uspjela da pobjegne.

Antonija je pribrana grabila ispred dvadeset i više Talijana. Vodili su je prema željezničkoj stanici ne dopustivši joj da se prethodno pozdravi s mužem i snahom.

Nije potrajalo dugo a iz dvorišta su se izvila tri gusta dima. Sedmero Kuclarovih, koji su, već bili u partizanskom logoru, znali su da je to sa njihovog ognjišta, kao što je i majka Antonija sa druge strane, sa željezničke stanice, s gorčinom u grlu gledala crne kolutove. Baš tada je ispaljen plotun u vezanog domaćina Franca.

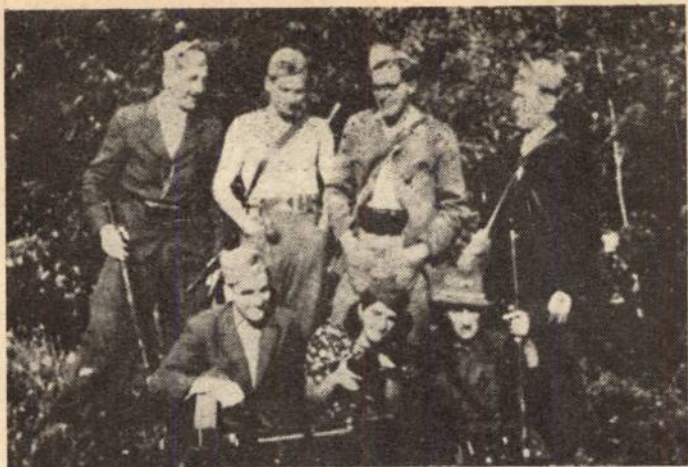
*Pogođena plotunom majka je prizivala sinove
i zvala na osvetu*

Sada je majka Antonija morala da broji teške dane i noći u ljubljanskom zatvoru, u samici, gdje su joj uporno ponavljali da će je pustiti, i nju i njenog uhapšenog sina Stanka, pa i ostalu djecu da će ostaviti na miru, ako se ponovo vrate — svojim harmonikama.

Isljednici nisu mogli smireno izdržati njenu šutnju. Ni njen okamenjeni, mramorni izgled lica. Poslije ispitivanja u kancelariji, oficiri su dolazili u njenuATICU, očekivali su da kaže bilo šta, ali riječi se nisu otkidale, usta su ostala zalivena.

Tako je trajalo sedam dugih dana i sedam neprospavanih noći.

Te oči i ruke koje su patile vidjela je, kao svoju najdražu crvenu zastavu, i ćerka Marija, kada se, sticajem okolnosti, našla ispred rešetaka hoteći da vidi i čuje majku. Umjesto riječi, između dvije gvo-

Krajem avgusta 1942. u Dolomitskom partizanskom odredu bilo je sedmero Kuclarovih — Francika, Albin, Vinko, Anton, Franc, Polde i mali Sandi. Nešto kasnije, poslije izlaska iz zatvora, u partizanima su se našli i Maks i Stanko, tako da je devetoro Kuclarovih nosilo partizansku zvijezdu i oružje. U isto vrijeme je i Marija, deseti član porodice, u Ljubljani aktivno radila za narodnooslobodilački pokret. Pored strijeljanih Antonije i Franca, iz ove kuće je u NOB poginulo petoro braće — Anton, Franc, Sandi, Stanko i Polde. Na fotografiji (koja je snimljena u partizanskom logoru kod sela Log, septembra 1942) stoje — Franc Kulcar Kos, Rudolf Hribernik, Dušan Gorkić, Anton Kuclar Mirko; kleče — Polde Kuclar Madras, Francika Kuclar Erika i jedan partizan

zdene šipke jedna ruka je tražila da Marija zaobiđe zgradu osuđenih.

I tada je zaplakala. Bezglasno, zgrčenih usana i dlanova slijepljenih na rešetkama. Bio je to pozdrav djeci, ispraćaj koji je odnosio posljednju snagu žene osuđene na smrt.

Posljednji zveket ključa dočekala je kao i prve noći samovanja, kao i prethodnog dana, kada su joj u ćeliju poslali popa da se ispovijedi. Sada je pop ponovo došao, ali Antonija ni ovaj put nije željela da vidi crnu mantiju. Okrenula se prozorskim rešetkama i dalekom, otrgnutom nebu, svojoj djeci i njihovim prijateljima.

Tako je stala i među sedam muškaraca, boraca osuđenih na smrt, dočekala je plotun koji je pokosio drugove oko nje. . . Pogođena u noge, majka Antonija je pokleknula, ispružila je ruke, možda i prema vojnicima čije su puške nesigurno gađale, možda i prema svojim sinovima i ćerkama, koje je, prvi put otkako je otrgnuta od njih, glasno prizivala i s njima se, do novih pucnjeva, opraštala.

Sutradan je na usamljenom grobu nedaleko od Gramozne jame osvanulo cvijeće. Majka Antonija nije mogla biti zaboravljena.

Vrijeme nije moglo da baci u zaborav ni njenih pet poginulih sinova partizana: Franca, Sandija, Antona, Stanka i Polda, ni strijeljanog muža Franca, ni petoro preživjelih, mada sa teškim ožiljcima, koji su do kraja rata nosili partizanska znamenja.

Za narodnog heroja je proglašena jula 1953. godine.

KURIR POKRAJINSKOG KOMITETA

Niko, valjda, na Vratniku, u onim strmim ulicama poviše Baščaršije, nije prije rata bio poznatiji od Mustafe Dovadžića po smjelim i drskim susretima sa žandarima: jednom je na Novakovoj pećini, na Romaniji, izvjesio i crvenu zastavu, a u policiji je, na udar pandurove pesnice, odgovarao nogom i pesnicom. Bio je bravar sarajevske željezničke radionice i skojevac.

Bio je i junak iz romana za omladince svoga kvarta, a za mnoge — kao vatrogasac dobrovoljnog društva koje sada nosi njegovo ime — pravi vratolomnik. U jednoj vatrogasnoj vježbi, na najvećoj vratničkoj zgradi, osnovnoj školi, kada je trebalo ivicom krova puzati uz najveću obazrivost i smjelost, Mustafa je tamo trčeći svršio posao naočigled mnogobrojnih zapanjenih posmatrača. Takav je bio i u požaru starog turskog hotela »Kolobara hana«, dobivši za to i odlikovanje.

Jedna ga je djevojka u tim čudnim vratolomijama raširenih zjenica posmatrala, sa skrivenim mislima koje su je dovele do smjelog vatrogasca Dovađića i, ujedno, do njegovih brošura. Bila je to Fatima Karavdić, devetnaestogodišnja omladinka ispod Višegradske kapije, gdje vjerovatno i danas živi njena majka Ševala.

»Sada će tek da zagrmi!«

Bile su to prve stranice povijesti o jednom iskrenom prijateljstvu koje su prekinule njemačke štuke, tresak eksplozija i prve ratne žrtve, da bi se ubrzo, s proljeća 1942, na romanijskim stranama i u ovim uskim sokacima, između drvenih vratničkih kuća i magazaa, odigrala potresna ratna drama.

Kada je pripasao pištolj — bilo je to jednog od prvih dana ustanka — Mustafa je rekao ukućanima: »Sada će

tek da zagrmi!« Tada je u njegovu kuću prvi put došla Fatima sa paketom u rukama — njenim skromnim darom drugu pred polazak u partizane.

Nedugo poslije toga Mustafini roditelji su jedne noći začuli kucanje na prozoru i poznati sinovljev glas. Te noći je Mustafa pokupio sve čaršave i bijele košulje za ranjenike. Stari nisu znali da im je sin jedan od najsmjelijih kurira u Bosni i Hercegovini, da prenosi dokumenta i naređenja koja je drug Tito slao Pokrajinskom komitetu i Svetozaru Vukmanoviću Tempu, koji se tada nalazio u Sarajevu kao član

Narodni heroj Mustafa
Dovađić

Vrhovnog štaba. Iz Sarajeva je često slao izvještaje, napomenuvši u jednom pismu da Tito za najteže kurirske zadatke može najprije da računa na kurira Dovadžića.

Dugo se i poslije rata sačuvala priča o hrabrom kuriru. Ona me je jednom prilikom i odvela do njegove porodice, pa i do podruma njegove kuće, jedne podzemne špilje, nekadašnje turske magaze koja ima zid debeo gotovo tri metra i tri ulazna čepa, gdje se još nalaze električni kablovi koje je Mustafa sproveo. Ovdje je on montirao radio-stanicu, a omladinci su se vježbali u rukovanju oružjem.

Kroz zamke i zasjede

Već klonuli starac je sjedio pred bunkerom i pričao o sinu koga je — u jeku najžešćeg ustaškog terora u gradu — iznenada susreo u tramvaju. Bio je u civilnom odijelu, veseo kao i uvijek.

— Ja od straha nisam mogao ni da govorim, ni da stojim, a on meni veli: »Hajdemo, stari, u hotel ‚Evropu‘«. Ja mu kažem da neću, a on opet: »Onda hajdemo u aščinicu, znam da si gladan«. Ja kolutam očima, nije mi ni do čega, hoću da mu kažem da ga traže na sve strane, a on samo pokazuje nešto prema džepu, k'o, kanda, da mi kaže: Ne beri brigu, stari, tu je pištolj. Kad ne htjedoh poći, on iskoči iz tramvaja, i prosto ga nestade za tren oka. Teško sam se toga dana kući odvuкао . . .

Nije mnogo prošlo, a jednog dana u samo podne Dovadžić se našao na ulazu zgrade Direkcije željeznica. Mirno je došao do portira i, izvadivši pištolj, potjerao ga do sobe u kojoj se nalazio šapirograf sa matricama, pokupio što mu je trebalo i bezbrižno se udaljio, snabdjevši tako partijsku tehniku dragocjenim materijalom.

Sutradan je ustaški šef agenata Tarabulozije u svom automobilu našao prijeteće pismo sa petokrakom zvijezdom. On je već znao za kurira Dovadžića, desetine mu je zamki postavljao na svim prilazima i ćoškovima, ali je iz kraćih okršaja s njim uvijek ostajao praznih šaka.

Jednom prilikom je Mustafina majka pod zarom prenijela pisaću mašinu kraj samog stražara pred kućom. Međutim jedne noći se ustašama osmjehnula sreća. Osam agenata je opkolilo kuću u kojoj se našao Dovadžić s mauzerom u rukama. I prije nego što su žbiri stigli da otvore vatru, zaparao je rafal iz mauzera. Neuhvatljivi kurir je skočio kroz prozor i, neprekidno pucajući, teško ranivši jednog policajca, srećno izmakao potjeri.

— Otiđi i do Fatimine majke, biće joj drago! — rekli su mi kada sam bio u Mustafinoj kući.

Tragični rasplet

U kući Ševale Karavdić nije bilo Fatime, one omladinke što je mnoge zimske noći sjedjela čekajući hrabrog kurira koji joj je često navraćao uprkos obručima i blokadi. Ševala je o tome škrto a lijepo pričala:

— Znala sam da se vole, ali nisam ni slutila šta se sve u kući i u mojoj ćerci zbiva.

To je dugo samo Fatima znala. Ona je već ispod srca nosila plod njihove ljubavi.

Onda je nastupio tragični rasplet ove neobične drame neustrašivog kurira i djevojke s dugačkim krikama. Početkom maja 1942, vraćajući se iz Sarajeva na oslobođenu teritoriju da bi Avdi Humi podnio izvještaj o sređivanju partijske organizacije u gradu poslije velike provale, Mustafa Dovadžić je na prevaru uhvaćen od nekadašnjih saboraca, četničkih iz-

roda koji su izvršili puč i mučki ubijali najbolje drugove. Nad proslavljenim kurirom Pokrajinskog komiteta bili su najsureviji, očekujući da će od njega doznati gdje se nalaze sarajevski komunisti — da bi

Mustafa Dovadžić na Crvenim stijenama 1939.

ih kasnije predali Nijemcima kao dokaz svoje lojalnosti.

Sve im je bilo uzalud: i golemo užareno ognjište nad kojim su svezanog junaka Dovadžića okretali kao na ražnju, i kolac namazan lojem na koji su ga poslije nabijali.

To se dogodilo majskih dana 1942, a 1. jula u ovoj kući — pričala mi je stara Ševala Karavdić — rodilo se muško dijete, sve što je Fatimi ostalo od narodnog heroja Mustafe Dovadžića. Agenti su

se kao šakali bacili na majku i dijete. I zagrebački žbiri su je dva puta pozivali u policiju, ali je ona ipak bila srećna — sve do dana kada je saznala za mučeničku smrt svoga druga.

— Kako tada leže, više ne ustade. A i dijete joj ubrzo umrije. Četiri mjeseca je koptila skoro bez jela, sušila se u čemeru materinskom, u žalosti za drugom, i mi je jedne noći našosmo mrtvu — rekla je na kraju starica Ševala, ostajući ćutke sa slikom svoje kćeri u suvim, klonulim rukama.

TRI ŽENE — TRI SMJELA PLEMENITA BORCA

MAJKA SAVETA I NJENA DJECA

Zagledan više u krošnju drveća nego u slike koje je spustio na koljena, poručnik Živadin Grubešić Donski priča:

— Užasne patnje je doživjela moja majka u posljednjem ratu. Sreća je što joj se um nije pomračio . . .

Dok je otac, zvani Vuk, bio komandant bataljona u Prvom slavonskom partizanskom odredu, majka Saveta je bila talac. Svako veče, kao i druge žene čiji su najbliži bili u partizanima, napuštala je svoje troje djece da bi u ustaškom zatvoru dočekala zoru jedino ako partizani ne napadnu njeno selo Hum.

Ubrzo više nije mogla da izdrži stravu i neizvjesnost svake nove sutoni i praskozorja. Izbjegla je u oslobođeno selo Lisičine. Ali linije fronta tu nije bilo. Ustaše su upale u selo i sve redom, i djecu i starce, stjerali u klupko pod stražom mitraljeza.

— Tada sam i ja bio sa svojimima. Uspjeli smo te vedre proljećne noći 1942. da se skrijemo u kuku-ruze. Majka je bila na »izvidnici«, ali — uhvatili su je. Nas četvoro, spleteni, od straha, u čvrst zagrljaj, čuli smo strašan, prodoran vrisak majčin.

Naveče, četiri prozebla mačića provirila su ispod gunja — neko je zvao. Mama! Da, to je bila njihova majka. Prigrllila je djecu modrim rukama, okrvavljenim od žica i plotova. Materinska ljubav je nadvladala strah i fijuk metaka. Pobjegla je iz kolone. A onda je gorko zaridala.

— Ja nisam znao — nastavio je Donski — da li tada, grleći i ljubeći nas, plače ili se smije. Njeno lice je izgledalo čudno, gotovo izobličeno. I zato mi je gotovo nemoguće zamisliti majku u ovim trenucima kada su joj, kasnije, ustaše iz naručja otimala djecu u koncentracionom logoru kod Siska.

To, valjda, ni majka Saveta ne bi mogla tačno da kaže. Stajala je u redu sa ostalim ženama i odjednom se prolomio vrisak i jadikovka. Nekoliko dželata je otimalo djecu iz naručja izbezumljenih žena. Zatim su se čuli pucnji i prodorni, ubistveni krici. Grupa jamara je sve brže i nemilosrdnije čupala uznemirenu djecu iz zagrljaja, između nogu, obješenu oko vrata, oko struka; odvajali su dojenčad bez pelena i djevojčice sa pramenovima kose, otcijepljenom haljinom, svučenom cipelom.

I tek u stočnom vagonu Saveta je shvatila šta se to zbilo u ustaškom logoru. Ležala je pretučena kundacima, slomljena srca, ledena oka.

U vagonu su se nalazile i tri Savetine sestre i njena stara, zanijemjela majka.

Roblje je kretalo za Njemačku, a Savetin otac, zajedno sa ostalim muškarcima, u Jasenovac, na masovnu narodnu grobnicu — Gradinu.

Partizan Donski za trenutak začuta.

Šta li bi o svemu ovome, noćas, pričao njegov otac, partizan Vuk?

Kao da sada, ovog časa, vidim komandanta Vuka: na čelu svog bataljona, tamo negdje u slavonskim šumama, korača teškim korakom nošen mislima o novim borbama i svojoj izgubljenoj, nestaloj porodici.

Pa i majku Savetu kao da nije teško noćas prepoznati: tamo, u Njemačkoj, u tvornici municije, grčevito pronalazi puteve povratka do svog razbijenog dječjeg gnijezda.

I uspjela je, zaista, krajem 1944, prolazeći kroz mnoge zatvore, da se dokopa svog oslobođenog sela Huma, da dođe do svoje razrušene, puste kuće. Ali bila je presrećna. Saznala je da su joj djeca u Lupoglavu, selu nedaleko od Zagreba. I osjetila je siguran i čvrst zagrljaj, tvrde i tople Vukove ruke.

— Sada je već bilo lako — javio se ponovo Donski. — Dvije stotine kilometara, koliko su roditelji bili udaljeni od djece, za mog oca i njegovog vodiča značilo je, kako mi je kasnije rekao, najlakšu ratnu partizansku marš-rutu.

Ta decembarska noć u neoslobođenom Lupoglavu, to ponoćno kucanje na prozor trojice seljaka kod kojih su se nalazila njihova djeca, to uzbudljivo povlačenje sa tri obradovane dječje glavice između straža i patrola — ostaće Vuku kao njegov stalni zvjezdani trenutak, dragulj njegovog života.

I tek tada, u dječjem partizanskom domu u šumi Zvečevu na Papuku, prigrlivši poodraslu djecu, majka se prvi put u ratu osmjehnula.

Iako svog partizana Donskog, koji se nalazio na drugom području, ni majka ni otac nisu veoma dugo vidjeli, svaka nova vijest o svom naoružanom sinu i borcu uljepšavala je dane i noći ove, sada već srećne porodice, pogotovo kada su, lutajući između fron-

tova po Mađarskoj i Bačkoj, saznali da im je sin na radu u vojnom sudu 6. slavonskog korpusa.

Sada je poručnik Donski sudija u našem pravosuđu. Njegova sestra je student medicine, jedan brat student prava, a drugi učenik srednjotehničke škole.

Tako su, eto, četiri golotrba seoska djeteta snažno i sigurno zakoračila putevima našeg vremena.

POSLJEDNJE JUTRO MIRE CIKOTE

Mira Cikota je u oslobođenom Prijedoru, maja 1942, bila član revolucionarnog vojnog suda. Kasnije je sa svojom djevojčicom Ljiljanom uhvaćena za vrijeme kozarske ofanzive, pa je, zatim, iz prijedorskog zatvora dospjela do »Crne kuće«, centralnog zatvora u Banjoj Luci. Mala Ljilja je imala sreću. Ona je dospjela do svoje bake.

Šta je dalje bilo, neka nam priča Stana Oljača.

— U dvije ćelije i predsoblju ležalo je oko pedeset žena. Miru sam dobro poznavala. Ranije mi je često davala letke i brošure. Zbog toga smo i u ćeliji dijelile svaki zalogaj, spavale pod jednim ćebetom i u svemu pomagale jedna drugoj...

Stana o sebi gotovo i ne govori, kao da je bila posmatrač u ćeliji, gdje je zadobila prve rane. Sjećanja joj naviru sa suzama...

— Bila je naprosto iznakažena. Po tijelu je imala čitav niz gnojnih rana, koje su ostale kao posljedica divljačkih ujeda zubima. Kosa joj je bila počupana, a između nožnih prstiju — rane od opekotina. Na svim saslušanjima pred ustašama, a i na prijekom pokretnom sudu, nikoga nije teretila ni izdala. Staviše, sav teret ustaških optužbi je primila na sebe.

Stana se zagrcnu i reče:

— Osuđena je na smrt strijeljanjem. Međutim, dok su njeni drugovi odvedeni na strijeljanje, jedna delegacija ustaških žena tražila je da se Mira objesi u Prijedoru. I sud je to prihvatio. U međuvremenu, od presude do vješanja, na Miri nismo zapažali poštištenost i malodušnost. Ona nije znala da pjeva, pa je zato željela mene da čuje. Jednog dana, pošto je ušla u ćeliju, primijetila sam kod nje, pored oka, nešto kao krvavu suzu . . . Trudila se da prikrije svoje patnje, samo da to ne bi pokolebalo nas mlađe.

Stana obrisa suze i nastavi:

— Često nam je govorila kako se treba držati pred klasnim neprijateljem, pa mi je, jednom prilikom, rekla i ovo: »Vidiš, sejo, kako sam ja slabašna i mala, a ti si gotovo dvaput veća od mene, pa ako ti se nešto slično dogodi — izdrži sve« . . . Prije nego što je odvedena na vješanje zamolila me je da njenim roditeljima predam pismo, koje je pisala u zatvoru dan ranije, vjenčanu burmu i sliku njene djevojčice.

— Za mene je taj trenutak — objašnjava Stana — jedan od najtežih u životu. Čekajući da je povedu na vješanje, Mira je gledala u fotografiju svoje djevojčice i nebrojeno puta ponavljala: »Sunce moje malo . . .«

Mirino originalno pismo nalazi se u arhivu CK Bosne i Hercegovine. Prepis pisma je poslat u Francusku, gdje će se uvrstiti u zbirbu pisama obješenih i strijeljanih boraca protiv fašizma širom Evrope.

Sjedim, evo, i slušam tu posljednju ispovijest partizanke Cikote:

»Draga moja mama, prošlo je mnogo mjeseci kako ti nisam pisala. I evo, poslije više mjeseci ja ti pišem, na žalost, posljednje pismo. Osuda je izre-

čena. Sjedim u ćeliji i čekam da dođu po mene. Nisam ovdje sama. Razgovara se, pjeva, zamišljeni smo, doduše, ali vjeruj mi, mama, nije mi strašno, pa zato ti i pišem i htjela bih vam svima reći da se ne žalostite. Dok je čovjek na slobodi, izgleda mu ovakav položaj strašan, ali nije, uživjela sam se u ovo stanje, a pomisao da je završilo ovako još hiljade i hiljade ljudi ublažuje moju bol i žalost za životom.

Čula sam da je moja divna Liljana kod vas. To mi je u tolikoj mjeri olakšalo ovo stanje, mirna sam, jer ona mi je jedina misao bila i strahovala sam da će ostati daleko od vas. Obećala sam joj zadnjih dana dok smo bile zajedno u Prijedoru da će ona otići svojoj baki, pa sam sada zadovoljna što je tako i ispalo. Sunce moje malo, mnogo je propatila posljednjih dana lutajući i bježeći sa nama. Nadam se da će se uskoro oporaviti, da će biti dobra djevojčica i na zadovoljstvo baki i djedi. Znam da je volite svi mnogo, ali znam da sam ti, draga mama, dala mnogo brige, jer ona je još mala, razmažena, a ti joj ne popuštaj, jer joj se valja sada navikavati na jedan novi život, na život u kojem neće imati mamu koja razumije svoje dijete i stoji uvijek sa njom...

Učite je na red i rad, neka ti već sada pomaže u malim kućnim poslovima. A njene dobre tetice znam da će je voljeti i paziti na nju. Mislim da bi bilo dobro da ove godine još ne pođe u školu, jer je fizički slaba, ali ako bude moguće, neka ide ove godine u dječje zabavište. Kupite joj tablicu i knjigu kakvu dječju, ona već zna pomalo čitati. Poljubite je mnogo puta, reci joj da je mama pozdravlja i moli da bude dobra i poslušna. Jednom će joj, možda, doći tata, jer ja se nadam da je još u životu...

Da... u mojoj cijeloj stvari sve je bilo najbolje i najpoštenije...«

A onda je došlo njeno posljednje jutro. Mira Cikota nije zadrhtala ni onda kada joj je na trgu rod-noga grada stavljena omča oko vrata.

Njena Lilja je sada student u Sarajevu, nošena posljednjim jutrom i pismom svoje majke.

NARODNI HEROJ ESTREJA OVADJA MARA

Pristali su da je povedu u odred »Goce Delčev« jer se drugačije nije moglo: Estreja Ovadja Mara, dvadeset dvogodišnja radnica, Jevrejka iz Bitolja, ilegalac i partijski radnik u gradu, iako bolesna, tek što je izašla iz zagušljivih soba, umjesto da se liječi u partizanskom selu, primorala je drugove da je početkom 1943. povedu u odred »Goce Delčev«, među mnoge njene sugrađane.

Nepune dvije godine kasnije, krajem 1944, kada je ova nekadašnja sindikalno organizovana radnica poginula pred bunkerom na Kajmakčalanu, jedan od onih koji su je doveli u odred i koji je pratio njene partizanske dane i noći, u prvom predahu poslije borbe u kojoj su ostali bez svoje Mare govorio je više za sebe nego okupljenim partizanima da to što se desilo sat-dva ranije možda opominje i sve njih zajedno: da li su dotad, bar ponekad, razmišljali i o vlastitom borbenom mjestu u ritmu borbe, o tome da li je bilo baš prijeko potrebno da njihova Estreja, ranije zamjenik komesara čete u 3. makedonskoj, a kasnije politički komesar bataljona u 7. makedon-skoj udarnoj brigadi, gotovo uvijek bude ispred njih, isturena, na čistini, na nišanu, među bombašima i dobrovoljcima nadohvat neprijatelju. U stvari, bila je to samo ponovljena priča čovjeka kome je metak odnio prijatelja, jer Estreja ni ranije nije osluškivala

riječi koje su upozoravale na opasnost čistine i na blizinu bunkera.

I tako su je, na kraju, i prihvatili, ostavili su je da i u najtežim trenucima, kao u borbi na Konjskom, decembra 1943, zajedno s puškomitraljescem drži od-

Grupa makedonskih boraca (početkom 1944.) među kojima i narodni heroj Estreja Ovadja Mara

stupnicu svojoj četi iz bataljona »Stevan Naumov«, koji se uskoro našao u grupi bataljona na poznatom februarском pohodu preko zavija-nih planinskih lanaca. Partizanka Mara, koja se svojom hladnokrvnošću u dotadašnjim borbama oko Bitolja i Kičeva, kod Fuštana i Tušina uvrstila u grupu najhrabrijih, u februarском pohodu, na maršu dugom 439 kilometara, otkrila je i svoju izuzetnu otpornost na teškoće, nesanicu i mraz, spremnost da neposredno poslije maratonskog puta od dvadeset i

pet dana i noći, u selu Pekljanima, prva zakorači i stane ispred stroja javljajući se za bombaša u napadu na najisturenije neprijateljevo gnijezdo.

Takva je ostala i kasnije, prilikom prelaska Krive reke, u sukobu sa četnicima na Kozjaku i bugarskim fašistima u Crnoj Travi, kod Stanikinog

Krsta, posebno u tri velike borbe 3. brigade, formirane neposredno poslije februarskog pohoda. Prva je bila 27. marta 1944. u željezničkoj stanici Ristovca, oko opkoljenih Nijemaca i Bugara, između sedam napunjenih kompozicija. U toj noći, kada je plamen svuda unaokolo visoko sukao, komesar brigade Mihajlovski vidio je Maru s grupom boraca kako benzinom polijeva branjenu staničnu zgradu i kompozicije vagona. Prelazila je čistine osvijetljene plamenim jezicima ne obazirući se na upozorenja svojih drugova. Iz bogatog plijena je uzela samo suvo grožđe i njime napunila platnenu navlaku u kojoj je čuvala mašinku. Taj »pikavac« je, takođe, bilo jedino što je Mara htjela da primi iz poveće pošiljke koju je uputio štab brigade, odbijajući odijelo i ostalo. Sa tom mašinkom je, aprila 1944, u uličnim borbama u Kratovu ostavila na pločniku dvojicu fašista i nekoliko drugih ranila.

Kada su se, nešto kasnije, partizanski ranjenici zatekli u planini bez hrane, Mara je iz svoje platnene navlake istresla i posljednja zrnca suvog grožđa, koje je i ranije čuvala jedino za iznemogle. I treća je borba donijela bogat plijen brigadi i nov podvig Marin. Svijene pored puta na Petrovoj gori, snažne partizanske jedinice su dočekale ojačani bataljon fašista. To je bila vješto razapeta zasjeda, koja je brzo prerasla u juriš i blisku borbu. Kolona je bila potpuno razbijena i bataljon je izbrisan iz pukovskog spiska. Među prvima koji su upali u raspored neprijateljev zatekla se i partizanka Estreja Ovadjja Mara sa svojom mašinkom. Na uskom prostoru dvoboja, tamo gdje je bila hrabra partizanka, ležalo je nekoliko vojnika i oficira.

Svoje ratne račune nikada nije svodila. Čekala su je nova prikradanja betonskim bunkerima i nesrećan napad na Kajmakčalanu, gdje je ostala otrgnuta od svog bataljona, od novog jesenjeg dana.

SVJETIONIK U BUNKERU

Nijedan član Partije u Mostaru nije znao da se između njih dvojice — Jusufa Čevre, narodnog heroja, i Mustafe Muštovića Petka — oktobra 1940. vodio razgovor o tehnici Mjesnog i, ujedno, Okružnog komiteta za Hercegovinu. Za to nisu znali ni članovi Mjesnog komiteta, izabranog na gradskoj partijskoj konferenciji u kući Muje Bjelovca, kada je četrnaest komunista, predstavnika nekoliko ćelija iz grada, tajnim glasanjem dalo povjerenje novom partijskom rukovodstvu i novom sekretaru, Čevri, krojačkom radniku.

Događaji su se, u stvari, počeli nizati od dana kada je Čevro rekao Petku da razmisli gdje bi bilo najpogodnije organizovati tehniku za štampanje ilegalnog materijala, pitajući ga ima li uslova da ona bude u njegovoj kući.

Petko je ubrzo našao partijskog rukovodioca i rekao mu:

— Tehniku ću primiti u svoju kuću, ali uz jedan uslov.

— Kakav uslov, Petko?

— Da se drugim članovima Mjesnog komiteta ne saopštava gdje se ona nalazi.

— Ja, kao sekretar, — odgovorio je Čevro — treba da znam samo toliko da si ti zadužen za tehniku, a sve drugo neka bude tvoja briga.

Tada je utvrđeno da se primopredaja materijala vrši izvan Petkove kuće, tako da onaj koji preuzima gotov materijal i onaj koji predaje čist papir i ostalo ne smije znati ko je taj — on će uvijek biti u feredži ili zaru.

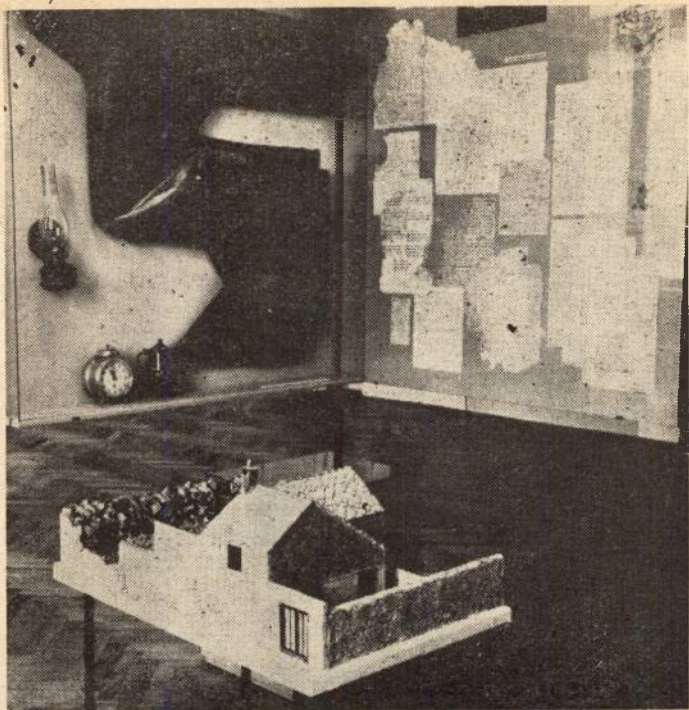
— Tu dužnost »bule« vršiće moja sestra Fahra. Ostala moja braća i sestre radiće sa mnom u tehnici — rekao je Petko, koji je ubrzo, tražeći pogodniju i zabačeniju kuću, iz Donje mahale prešao u kvart Luku.

Poslije dva mjeseca opet se vratio u kuću na kojoj sada stoji spomen-ploča. Tu se i danas nalazi bunker, čvrsta ilegalna baza koju neprijatelj nikad nije mogao otkriti i uništiti.

Biltene je čitao i stari Alaga

Prvi leci i bilteni došli su s masovnim demonstracijama u gradu, u vrijeme policijskih telegrama i depeša Banovine Hrvatske o komunističkoj opasnosti u Mostaru.

Sukobi su bili sve beskompromisniji, a potreba za štampanom slobodnom riječju — sve veća. Trebalo je češće i u što većem broju štampati letke i brošure, pogotovu poslije 2. marta 1941, kada je u stanu Vaska Gnjatića održano Oblasno savjetovanje komunista pod rukovodstvom Avde Hume, tadašnjeg člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Ubrzo su došle martovske demonstracije i prve otvorene akcije komunista za odbranu zemlje

Iz Zavičajnog muzeja u Mostaru: maketa kuće u kojoj je od 1940. do 1945. bila ilegalna partijska štamparija

u aprilskim danima, oslobođenje drugova iz policijskog zatvora, prve vatrene čarke i sukobi komunista s okupatorom i njegovim pomagačima. Leci i proglasi, štampani u partijskoj tehnicu, dopirali su gotovo u svaku kuću i budili vjeru u pobjedu, u istinu. Čitao ih je i stari Alaga Ševa, koji je već avgusta 1941. svojom odlučnošću iznenadio i župana Trojeru.

Na jednom sastanku uglednih muslimana, čiji su sinovi bili nesigurni za režim, pitao je župan Trojer starog Alagu:

— Gdje je sada vaš sin Ahmed, dragi efendija?

— Gospodine župane, vi me pitate za Ahmeda, ali se čudim što se ne interesujete i za Omera, mog drugog sina — odgovorio je Alaga.

— A šta je bilo s Omerom?

— Drago mi je, gospodine župane, što me sada i za Omera pitate. Pa, reći ću vam. Vi ste ga jednostavno ubili. Sa stotinama Srba i komunista bačen je živ u jamu. Zbog toga sam ja i poslao Ahmeda u partizane.

Alaga Ševa sa svoja dva sina i ćerkom Fatimom ne šeta više ulicama svoga grada. Iza njega i stotine drugih boraca ostala je draga uspomena. Primjeri njihovog samoprijedora zabilježeni su i u Biltenu, koji je svakog drugog ili trećeg dana izlazio u stotinama primjeraka, s napomenom ispod zaglavlja: »Kad pročitaš — daj dalje«.

Ali već 1. avgusta 1941. godine ustaški agenti hvataju partijskog rukovodioca Jusufa Čevru i strijeljaju ga istoga dana u dvorištu gimnazije. On je u grob odnio i tajnu o ilegalnoj štampariji, kojom je nastavio da rukovodi Džemal Bijedić, novi sekretar Mjesnog komiteta KPJ.

Da se putevi izgube

Petko nije imao određenog zanimanja, sem rada u tehnicu. Po zadatku Partije, radi bolje konspiracije, on postaje povjerenik u jednoj trgovačkoj radnji.

Nije bilo lako obavljati posao povjerenika. To su građani izjednačili sa izdajstvom.

Ubrzo su ga poznanici i drugovi počeli zaobilaziti. Klonili su se njegovog društva, a to se i željelo

postići, jer su interesi ilegalne borbe bili kudikamo važniji od trenutnih reagovanja neupućenih građana i komunista. I Petkova sestra Fahra morala je napustiti svoje drugarice, svoje skojevsko jezgro. Njegov brat Džemal, radnik u rudniku, električar i mehaničar, ostao je usamljen i napušten. Šesnaestogodišnji Salko, skojevac, bio je najnedisciplinovaniji. On je i dalje odlazio na sastanke, vježbao se u rukovanju oružjem. I to se doznalo. Petko mu je jednog dana rekao:

— Na prvom sastanku treba da kažeš drugovima da te ilegalni rad više ne oduševljava, da ti ukućani zabranjuju druženje s komunistima i simpatizerima partizana. To je u interesu Partije. Mi ćemo, ako tehnika bude neprekidno radila, tako najbolje doprinijeti našoj borbi.

— Ja to drugovima ne mogu reći. Radije ću da idem u partizane.

— To bi bila još veća opasnost za tehniku, kompromitacija porodice. Zabranjujemo ti.

— Pobjeći ću!

— Vratićemo te odmah iz partizanskog odreda. Ovdje si prijeko potreban, jer niko sa strane, sem ukućana, ne može da radi u tehnici. Eto, večeras moramo izvući preko osam stotina letaka i tri stotine biltena. Zatim, treba štampati drugu i treću glavu Istorije SKP(b), brošuru o Lenjinu... Ko će to da radi, druškane?

Krajem 1940. tehnika je radila u jednoj sobi. U prvim burnim danima 1941. ona je bila u bunkeru, koji je potpuno završen na dan napada njemačkih armija na Sovjetski Savez. Bunker je iskopan u štali u kojoj su se nalazile tri krave, koje su i bile nabavljene da bi se nekako opravdalo podizanje štale i jednog hola, ispod kojeg se predviđalo građenje novog, mnogo solidnijeg skloništa. Taj bunker je s vre-

menom postao nepodesan, nije imao dovoljno zraka. Lampa i smrad su gušili. Pri radu se ulaz morao držati otvorenim, jer drugog dovoda vazduha nije bilo. U takvim uslovima radilo se svake noći po nekoliko sati. Sva Hercegovina je snabdijevana materijalom štampanim u toj zagušljivoj krleci.

U novom, prostranom bunkeru

U bunkeru se dalje nije moglo izdržati. Kopanje novog skloništa, prema Džemalovoj zamisli, počelo je početkom 1942. godine. Osmog maja je sve bilo gotovo. Ni najvještiji agenti nisu mogli otkriti sklonište, čije je građenje bilo malo majstorstvo. U novopodignutom predsoblju pod namjerno nije napravljen od dasaka. Ostavljen je u sitnom pijesku. Stare kamene stepenice su dignute i umjesto njih stavljene drvene, koje su vodile do prvog sprata.

Ispod stepenica se bijelio pijesak, a ispod njega novi bunker. Kako se moglo dospjeti do njega? Trebalo je izvući prvu i drugu drvenu stepenicu, pa na određenom mjestu razgrnuti pijesak, zemlju, kamen, a onda bi se ukazala gvozdena poluga. Ko dosegne do nje — lako će se naći u bunkeru. Polugom se dizao poklopac. Onaj koji se nalazio u bunkeru posebnim znakom je obavještavan o otvaranju poklopca.

Bunker se nalazio duboko ispod površine zemlje. Bio je dugačak dva i po metra, širok metar i po, a visok metar i četrdeset santimetara. Zrak se dovodio kroz kuhinjski dimnjak, koji je napravljen »na lakat«. U bunkeru su bile dvije pisaće mašine, roto-aparat, nekoliko šapirografa, boje, šabloni, nešto papira (stari bunker je sada služio za sklonište papira), zatim električna peć i žarulja za osvjetljenje. Postojao je specijalni patent za davanje signala ukućanima iznad bunkera, koji su, opet, preko posebnih »žen-

skih« utikača, smještenih između dvije grede u potkrovlju, davali upozorenje onima u bunkeru da ugase osvjetljenje, ili prekinu rad roto-aparata. Osvjetljenje se u određenim situacijama gasilo u bunkeru, da agenti po strujomjeru ne bi zapazili da ipak negdje svijetli žarulja.

Lastreti je stao na krov tehnike

Da je predostrožnost bila neophodno potrebna, pokazalo se deseti dan otkako se u novom bunkeru počelo raditi. Jedne noći je Petko osjetio da neko opkoljava kuću. Polako je prešao u šupu, ali se morao vratiti, jer je unaokolo bilo dvadesetak Talijana. Ponovo je legao. Tada mu je rekla majka:

— Neko se vrti oko kuće, čuješ li?

— Znam. Kad zalupaju na vrata, brzo ih otvori.

Začuo se tresak dvorišnih vrata i glas Lastretija, komandanta karabinijera i šefa Ovre:

— Otvorite... brzo... brzo!

Mlaz baterijske svjetlosti je obasjao lice starice, koja je pokušala da bude pribrana.

Žensku djecu u kuhinji ostavili su Talijani na miru, ali su se za tren oka našli iznad trojice »zaspalih« muškaraca. Bajoneta je dohvatila nečije noge.

— Vi, Mujo? — pitao je Lastreti.

— Ne, Džemal.

— Vi... lezi... A vi, kako se zove?

— Salko.

— Vi... lezi.

Tri bajonete su se nakostriješile na trećeg, najstarijeg Haninog sina.

— Ti... Mujo... Diži se! Vi komunisto. Dove mašina?

Dok se Petko oblačio, desetak Talijana je bojažljivo pretraživalo okolne bašte, šupe i dvorišta. Za-

bijali su svugdje bajonete, podizali daske poda, prekopavali duške i kapute, ali — uzalud. Kad su odveli Petka, ponovo su se vratili i potanje počeli da pretražuju čitavu kuću.

Napokon su otišli. U zoru je Fahra bila u bunkeru. Uzela je hranu za čitav dan, zatvorila se i izvukla sedam stotina letaka, koji su noću razbacani po gradu i oko policijskih i talijanskih prostorija. Ona je užurbano radila na novom letku da bi neprijatelj krenuo pogrešnim tragom i uvjerio se da Petko nema ničeg zajedničkog s tehnikom.

Mala Azra na opasnim stazama

Ubrzo se doznalo da je tehniku i nekoliko drugova (od kojih su petorica strijeljani istog mjeseca) prokazao u talijanskom zatvoru jedan dezertar Mostarskog bataljona. On nije tačno znao gdje se nalazi tehnika, ali je Petka viđao da odnosi matrice i mast za roto-aparat.

»Šta sada, kome da se obrati? Ko je sekretar komiteta, ko je taj nepoznati čovjek u gradu koji zna gdje se nalazi tehnika?« pitala se Fahra kada su Petka odveli. To joj je mogao da kaže samo njen brat. Istina, ona je očekivala da će joj se nepoznati drug na neki način javiti. Ona je znala dvije drugarice koje su primale i predavale materijal za tehniku. One Fahru nisu poznavale, jer je ona pri susretu s njima uvijek bila u feredži ili zaru sa gustim, debelim velom. »Da se njima obrati i kaže za partijsku tehniku? Šta onda ako su i one samo jedna od brojnih veza koje iz ruke u ruku prenose materijal. A možda su njih dvije neposredni, najbliži saradnici sekretara komiteta?« mislila je Fahra.

Tako je i bilo. Jedna od njih, Olga Humo, prikupljala je i objedinjavala cjelokupni materijal za

tehniku. Vijesti, izvještaji, leci i proglasi, informacije iz grada, izabrani literarni prilozi koji su se ponekad objavljivali u biltenima —sve je pripremano u nekoliko kuća u gradu. Olga je sređivala materijal i sastavljala u jedan ili dva izvještaja, i sa čistim matricama i rukopisom izlazila na ulicu. Tu je ilegalni radnik Ivo Bajalo Jug preuzimao matrice i tekst, u toku noći otkucavao na matrici i sutradan ponovo predavao Olgi.

Sastanci su u toku ljeta ponekad održavani i uz prisustvo male Azre, Olgine djevojčice, pogotovu kada je trebalo prenositi obimniji ilegalni materijal. Azra se bezbrižno smješkala u kolicima ne znajući da se ispod nje nalazi roto-papir, matrice i rukopis. Djevojčica je bila i previše radoznala, gledala je šta joj je čika donio, pa joj je Jug zato s matricama donosio i bombone. Poslije se pojavljivala žena u zaru. Bila je to Fahra. Ona je od Olge, nakon male šetnje oko poliklinike u Cernici, preuzimala dijete i materijal u kolicima. Tako je jedino mala Azra »znala« gdje se nalazi tehnika. Azra se, naposljetku, vraćala majci, koja nije znala kako se zove žena što njeno dijete uzima i odvodi na opasan put.

Vatra u bunkeru

Tako je poslije zatvaranja Petka njegova sestra Fahra postala glavni rukovodilac tehnike i jedina veza sa Ljubom Brešanom Fedžom, novim sekretarom Mjesnog komiteta, narodnim herojem.

Petko je sa Mamule, iz tvrđave na ulazu u Bokotorski zaliv, pisao kući da »ne zaborave poduprijeti odrinu (lozu) u avliji, jer se uz kakav jači vjetar može srušiti i nekog od djece ubiti...« To je značilo da treba bolje utvrditi krov bunkera, kako se pod teretom ne bi srušio. On je savjetovao iz kon-

centracionog logora Visco di Udine u Italiji da »Bebu strpljivo podučava Fahra u sitnijim kućnim poslovima, jer ako se uda, da ima ko majku poslužiti«. To je značilo da odmah treba mlađu sestru Bebu osposobljavati za rad u tehnici, jer Fahra može lako pasti u zatvor. Fahra je danonoćno radila u bunkeru. Ona je i iz tehnike iznosila letke i ostalo na mnoge strane, a najčešće u kuću Emine Trbonje, koja je, jednom zgodom, dovela iz Sarajeva u Mostar i Svetozara Vukmanovića Tempa, člana Vrhovnog štaba. Tempo je bio zadovoljan organizacijom i radom tehnike.

Jedne noći, radeći u bunkeru, Fahra je izazvala kvar u šalteru, od čega su se upalile daske i električna peć, a signalni uređaj nije više mogao da pruži nikakvu pomoć. Vatru je s krajnjim naporom uspjela da ugasi i da se gotovo obamrla, čađava, poderane haljine, u posljednjem času i uz pomoć ukućana izvuče kroz uzani otvor.

Ubrzo poslije toga događaja Fahra je naišla na ulici na stražara Grgu i dvojicu finansa. Ona nije znala da se traži švercovani duvan kada su je opkolili i zapitali:

— Šta ti je to u korpi, djevojko?

Ali je ipak mirno odgovorila:

— Repa . . . To se jedino može nabaviti na Tepi (pijaci). A imam i malo običnog papira za pravljenje kesa. Evo, pogledajte!

Finansi su podigli kupus, a na papir, u stvari letke, nisu obratili nikakvu pažnju.

Sekretar Mjesnog komiteta je u aprilu 1943. pozvao Fahru i rekao joj:

— Iako si još vrlo mlada, odlukom Mjesnog komiteta primljena si u Partiju. Tvoj posao je od prvo-razrednog značaja, pogotovo što je neprijatelj uspio

da otkrije i uništi tehniku Mjesnog komiteta Skoja. Ubuduće ćeš imati još više posla.

Septembra 1943, poslije kapitulacije Italije, u Mostaru se ponovo našao Petko, ali ubrzo je otišao na oslobođenu teritoriju. U bunkeru je i dalje ostala da radi Fahra, koja je marta 1945, prvih dana poslije oslobođenja grada, političkom odjeljenju 29. hercegovačke udarne divizije predala roto-aparat, mašine, šapirografe i sve što se našlo u bunkeru.

Danas je taj materijal izložen u obnovljenoj kući porodice Muštović, u kojoj šest članova nosi »Spomenicu 1941«.

SURDUČKE VERTIKALE

Kao da su nam noge izglačane, sve teže odlepjujući cipele iz masnog blata i lokava, uz lavež rundova i šištanje gusaka, vučemo se širokim surdučkim šorom i gledamo dva dugačka niza prizemnica sa prostranim dvorištima, koševima i sušnicama, štalamama i stogovima, pojilima i svinjcima, bunarima i poljskim kuhinjama, sve nekako razvučeno, nesređeno i protegnuto duboko prema njivama i voćnjacima, crnim brazdama.

Tako vide naše pospane oči, a Stevan Ljubičić, nekadašnji komesar mjesnih udarnih desetina, razvuče širok osmijeh i reče nam da su i Nijemci, upadajući u dvorište, zbunjeno zastajali ne znajući kud da zabodu гвозdenu šipku tražeći svoj plijen — partizanske baze i njihove opasne stanare. Trebala bi čitava divizija, tvrdi domaćin, da se prekopaju dvorišta i četiri stotine osamnaest kuća, rasutih uzduž nekoliko šorova, i opet, možda, da se ne pronade sve što se ovdje može skriti i pritajiti.

— Ovo su bile naše guste partizanske šume, veliki podzemni grad i svjetionik na Dunavu — širokim

zamahom ruke Stevan obuhvati sve kuće redom, čitavo selo, i povuče nas naprijed.

Zatim naglo zastade nasred puta, okrenu se i reče:

— Tu gdje stojite, baš ispod vaših nogu i blata, bio je, a i sada je tu, jedan od najvažnijih sremskih partizanskih bunkera.

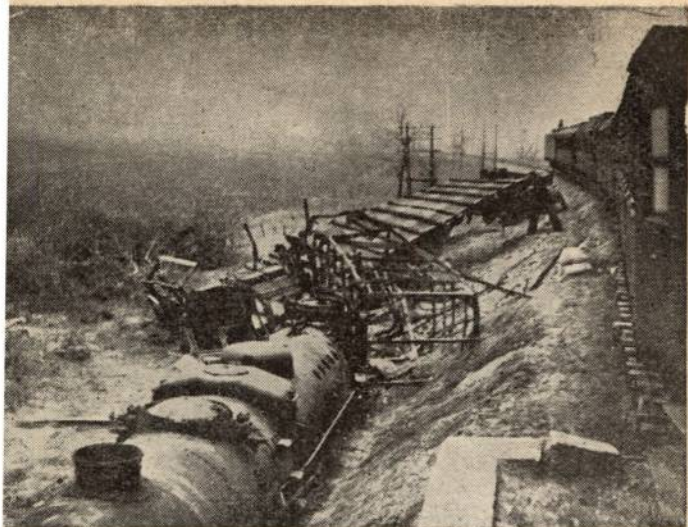
Partizanski graničari na dunavskoj magistrali

Sada smo na brežuljku poviše Dunava, odakle puca pogled sve do ušća Tise i duboko u Banat. Stali smo podno visokog spomenika — svjetionika sa uklesanim stihovima Jovana Popovića, koji je na obližnjem salašu, u skloništu, štampao partizanske novine i drugu partijsku literaturu.

Ovdje, na ovim blatnim putevima, u jarkovima koji izvode na obalu, u skrivenim čamcima, stražarili su partizanski graničari, najsmioniji surdučki seljaci podijeljeni u osam udarnih desetina, preko dana mirni mještani, kojima njemački jurišni čamci, žandarmerijska posada u selu i patrole uzduž obala, hajke i kaznene ekspedicije nisu pokidali njihove ponoćne puteve — glavnu sremsku i banatsku ilegalnu magistralu, »partizanski most« na Dunavu, »desantni« prelaz preko kojeg je nekoliko hiljada Banaćana i drugih prešlo u Srem i priključilo se partizanima.

Sve je to Surduk primio i ugostio, kao što je i stotine ranjenika iz partizanskih jedinica, čak i iz Bosne, othranio i izliječio.

To su zanimljivi putevi udarnih desetina koje su, osim održavanja »mosta«, kopale baze i skloništa, čuvale stražu i učestvovala u manjim diverzijama (jedna surdučka trojka je zapalila dva preduzeća u okolnim mjestima, likvidirala izdajnika, napala je čak

Diverzantska akcija na pruzi Beograd — Niš 1941.

i carinarnicu u Zemunu), pratile kretanje neprijateljevih patrola i odreda, špijuna i svih stranaca, prikupljale hranu i drugo za ilegalce, ukratko — bile su to neposredne, manje oružane grupe komande mjesta i narodnog odbora.

»Dunavska« desetina je ipak bila najčešće u akciji, pa je zato imala mitraljez i svaki borac mašinku.

— Baš kad sam te noći izvlačio čamac — priča nam Sava Baljak — zatreperi raketa, začu se nje mačka komanda i planu plotun. Bio sam ranjen u nogu. Ipak smo zalegli i pripucali. Tutnjilo je desetak minuta, a onda smo uskočili u čamce. Zatim opet osu. Kao da se nebesa otvoriše. Samo su četvorica ostala

u čamcima, drugi su plivali. Pa opet tišina. Mjaučem, dozivam, kad... izroni Lazo Miljuš, pa Popadić...

U 418 kuća — 1.000 partizanskih baza

Iako je Baljak imao tri skloništa — jedno u zidu iza kreveta, drugo ispod praga spavaće sobe i treće u dvorištu —, sklonio se u Stevanovu bazu, možda najneobičniju u selu, koju su mjesec dana zajedno kopali i uređivali. To je uzan bunker dugačak dvanaest metara, četiri metra ispod površine zemlje, čiji je ulaz u podrumu, a kraj u bunaru, na drugom kraju dvorišta. Tu je Baljak primio injekcije i lijekove od partizanske bolničarke očekujući ozdravljenje. Tri mjeseca kasnije on je ponovo uzeo mašinku i zasjeo u čamac. I već te prve noći sudarili su se sa njemačkim jurišnim čamcem. Tukli su se iz neposredne blizine, i bilo je poginulih na obje strane.

»Mostobran« je ipak i dalje ostao otvoren, i gotovo svake noći signali su otvarali puteve novim grupama ilegalaca. U 418 kuća bilo je oko 1.000 baza i skloništa najčudnijih oblika i veličina. Iza slike na zidu, ispod prozorskog rama, betonske pločice za hranu pilićima, ispod jasala i pojila, sanduka cvijeća, između dva zida, u potkrovlju, kukuruzištu i nasred polja, građeni za jednog i tridesetoricu, »na flašu« i »na valjak« — svugdje su bili osuti i zapretani bunker i siguran boravak ranjenih partizana i ilegalaca, kao i onih u prolasku.

Da bi utvrdio tačnu evidenciju pokretnih, lakše ranjenih i bolesnih, onih sa strane, sklonjenih u bazama, posljednje ratne zime odbor je sazvaao — smotru ilegalaca! I sto pedeset boraca je izišlo iz skloništa i stalo u stroj nasred sela, u koje su sve rjeđe

navraćale njemačke i ustaške patrole, a i one koje bi došle, najčešće se nisu vraćale.

Od spomenika do skloništa PK KPJ za Vojvodinu

Ipak su dva dana ostala teška, prepuna gorčine. Jedan je — 27. oktobar 1943. godine, dan kada su njemačke snage blokirale mnoga sela, prije svega Surduk, u kojem su bila skrivena i tri voda Sjeverno-banatskog partizanskog odreda. Pa i tada bi se sve srećno završilo da borci jednog voda, skrivenog u bazi iznad sela, nisu iza sebe ostavili tragove. Poslije kraće čarke, dovedeni u bezizlazan položaj, dvadeset slabo naoružanih drugova i drugarica palo je u ruke Nijemaca.

Tada su u crkvenu portu dovedene žene sa djecom, sve što su Nijemci mogli da pronađu. Tu se odigravala teška drama. Kličući Partiji i pozivajući narod u borbu, borci su padali jedan kraj drugog, tamo gdje danas stoji spomenik, sa dvadeset dva uklesana imena. Dvadeset metara dalje, ispod prvog stabla, mirno je stajao slijepi grafički radnik Nikola Dukić, prvi sekretar partijske organizacije u selu, koga su Nijemci uhvatili zbog njegove nesmotrenosti, pošto je izišao iz baze.

— Polako je skinuo naočare i koliko ga je grlo nosilo, sa omčom oko vrata, nešto je vikao, ali mi ga nismo razumjeli — priča domaćica, Savina žena Anka, jedna od mnogih surdučkih žena koje su krile i hranile partizane i koje su kasnije, iako su samo tog dana Nijemci odveli šezdeset mještana na Sajmište i u Njemačku, još odlučnije, preko svojih odbora, primale borce u svoje baze. I samo pet domaćina nije primalo ilegalce, strahovalo je za svoju glavu.

Sedamdesetogodišnji Gavra Orelj, invalid sa drvenom protezom, jedan od najimućnijih ljudi u selu, imao je, opet, druge nevolje. U njegovoj prostranoj, vjerovatno najboljoj surdučkoj kući, od decembra 1942. do kraja 1944. godine živjeli su mnogi članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu; dolazili su i odlazili, ali je uvijek neko bio tu, najčešće Jovan Veselinov.

— I ne mogu se požaliti na moje baze, jer pored onih u bašti i u sobi, preko jedne, one najglavnije, prešao si prije nego što si koraknuo u dvorište — smije se Gavra pokazujući otvor u zidu, ispod kojeg ugledasmo »bunar« proširen na ulicu, tamo gdje niko nije mogao pretpostaviti da se nalazi sklonište pokrajinskog partijskog rukovodstva.

Sada tu stoji spomen-ploča, koja malo šta može da ispriča o onim kritičnim trenucima 1943, kada je i Gavrin brat odveden, i godinu dana kasnije, kada su Nijemci, povlačeći se, strijeljali pedeset mještana, nanoseći Surduku i drugu, posljednju, još uvijek krvavu ranu.

KAD ODBORNIK POSTANE REFERENT

Sada se može i automobilom doći do prvih podgrmečkih kuća koje pripadaju jednoj od tri Rujiške — Novskoj, Krupskoj i Velikoj Rujiškoj, svejedno kojoj, jedan je to kraj, do raštrkanih zaselaka na padinama spuštenim sve do unske pruge.

— Oružje se tada nosilo na smjenu, nije bilo druge, moraš — uz put je pričao Đorđe Marčeta, odbornik iz vremena kada se ovdje »gradio i ustalio front«, kada se granica podgrmečke oslobođene teritorije i Pavelićeve »države« morala očuvati »ako hoćeš da imaš svoju vlast i krov nad glavom«.

Bioskop u seoskoj štali

Nekadašnji komandir partizanske straže, kasnije odbornik, pokazao je i kuću Milana Ličine, komuniste i narodnog heroja, koji je sa ostalim drugovima pokrenuo ljude iz kuća i neodlučnosti.

— Sve je to bilo ranije podešeno i povezano, i nisu se čekale sedmice da se sve uskovitla i zapljusne, da se grune prsimice i ošine svuda unaokolo.

A i nije im bilo teško da prikupe prve desetine i vodove. Ljudi su bili spremni za borbu. Tu je još prije rata osnovana zemljoradničko nabavno-prodajna zadruga, čiji su članovi, pa i ostali seljaci, bili »gola opozicija«, koja je sve češće vrijeđala i prijetila »onima gore«. Zbog toga je vlast i zabranila Seljačkom kolu da u školi prikazuje filmove o higijeni, o poljoprivredi i kulturi, da izvodi pozorišne komade i izlaže knjige iz svoje čitaonice. Ipak je Svetozar Vejinović u svojoj prostranoj štali raširio bioskopsko platno i tako »seljacima otvorio prozor u svijet i nauku«.

— Taj naš Svetozar je, vidiš, bio i prvi seoski odbornik, a kasnije i član Avnoja u Bihaću i Jajcu — pričao je Đorđe ulazeći u zadružnu radnju, u kojoj smo zatekli djevojku krhka tijela sa flašom u ruci.

Djevojčine oči su krile tužnu priču sa Grmeča. Jedne zimske noći je ostala sama kraj bukve, bilo joj je tada svega dvije godine, zanijemila od gladi, mraza i gluve noći. I imala je, jadnica, gorku sreću da je vrh njenog gunja privukao pogled seljaka Bran-ka Čiče, jednog iz zbijega koji se povlačio grmečkim stranputicama u vrijeme četvrte ofanzive. I tako je Đuja dospjela ovdje, do kuće u kojoj i danas živi jedan od onih odbornika koje je narod ovoga kraja izabrao na prvom pogrmečkom zboru, 16. septembra 1941, pred osnovnom školom u Velikoj Rujiškoj.

— Đujo, reci Milanu da se spusti ovamo, traži ga drug izdaleka — rekli su još neizrasloj djevojci, koja je nečujno izašla i uputila se uzbrdicom.

Neobično pravilo prvog propisa narodne vlasti

Zadružna trgovina se brzo ispunila mještanima, koji se rado, zajedno s poslovođom, vratiše partizanskim danima i prvom narodnom zboru u Podgrmeču,

U zbijegu pred okupatorom i domaćim izdajnicima

septembarskom jutru kada se sa tribine, ispred crvene zastave sa srpom i čekićem, stari Simo Bjelajac obratio seljacima i pozvao ih da »bez dlake na jeziku« izaberu najbolje među njima za prvi narodno-oslobodilački odbor. Govorili su Milan Ličina, Hajro Kapetanović i Đorđe Maran, a onda je predložena lista kandidata. Čuli su se prijedlozi i za nove kandidate, i zbor se ubrzo pretvorio u narodnu tribinu na kojoj se govorilo o svim seoskim poslovima, o teškoćama koje predstoje.

Tada su se čuli pucnji od sela Čora, odakle su ustaše pokušale da prodru naviše i razbiju ovaj narodni skup. Konjanici su javili da gore mnoge kuće u selu Matavazima.

»Dolje je naša vojska, narode. Ajde, Simo, produži!« — tražili su seljaci, i javili su se novi govornici.

Dok su Milan Ličina, Hajro Kapetanović i drug žurili ususret palikućama, dok je prasak pušaka dopirao do okupljenog naroda, na zboru je predložena lista proširena sa još tri kandidata.

Mještani okolnih sela se još nisu bili ni razišli kućama a odbor je već rješavao svoj prvi zadatak trebalo je već te noći zbrinuti, smjestiti i nahraniti pogorjelce iz popaljenog sela, a ustaničkoj vojsci na položajima spremati hranu. Seljaci su i kasnije u svojim kućama pripremali i raznosili hranu vodovima i četama.

Svako domaćinstvo je bilo siguran oslonac odboru u izvršavanju njegovih obaveza i zadataka koje je sam život svakoga dana donosio. Odbornici su znali i za prva pravila i uputstva koja su govorila o svim oblastima rada odbora, o svemu što je usklađivalo napore fronta i pozadine — od spremanja hrane i prikupljanja municije, zasijavanja njiva i brige o djeci do pisanja propusnica i seoskih straža. Odbor je bio dužan, čak je i to pisalo u pravilima, da vodi računa i o tome — valjda zbog noćnih akcija ili zbog sprečavanja bjesnila, ko će znati zbog čega! — da seoski psi budu uvijek vezani, da ne lutaju selom.

— Ma, šta se sve nije radilo, prijatelju! Neki su se prihvatili izrade bombi od vodovodnih cijevi, pa su već prvih dana dvojica i poginula. Je li tako? — prisjećao se Milan Čiča, član prvog seoskog odbora, a kasnije opštinskog i sreskog. Dok su Milanova majka Marija, Anđela Oljača i Smilja Stupar s članovima odbora, sa ženama i omladinom okopavali kukuruz porodicama čiji su hranitelji bili u partizanima, u Čičinoj kući je otvorena radionica u kojoj je izrađeno oko hiljadu komada bombi.

Zbor naroda zbog »izgubljene« marame

— Pozadinska radna četa je jedne noći doživjela veliki zort. Zatekla se oko unske pruge, presječena blindiranim vozom koji se šetkao gore-dolje. Išli smo preko, izvlačili smo žito i mrs iz kuća i trapova koje je narod ostavio spasavajući голу dušu — pričao je Čiča, koji je 1942. i kasnije bio i referent u odboru, zadužen, kao i drugi, samo za jedan sektor rada, najčešće za ishranu, jer poslovi odbora, tada je već bio u opštinskom, tražili su izvjesnu »specijalizaciju«, bolji plan i raspored snaga, čak i dnevni raspored rada.

Nije se više moglo raditi odoka, bez evidencije, rezervi i skloništa, bez olovke i bilježnice. Sva ta odborska arhiva je ostala u Grmeču, negdje u bukvi, otišla je u nepovrat, i umjesto arhive, ljudi su otuda donijeli izgublenu djecu i svakojake bolesti. Tako je i mala Đuja dospjela u kuću odbornika Čiče, koji se već bio uveliko raspričao.

— Kao referent, morao sam sve tačno da znam. Evo, znaju to ljudi. Koliko sam ih puta upitao: zar nisi krompir okopao, koliko si posijao žita, šta je sa onom njivom poviše vrela, kako si luk smjestio, ima li Jovankina majka dovoljno drva, jesu li djeca obuvena, šta je sa onim opancima, a sa meljavom žita, jesu li volovi nahranjeni, je li so podijeljena kako treba, šta je sa duvanom — sadili smo ga i mi ovdje, rodio je kao pljeva —, šta je bilo s jabukama, jesu li bolnice snabdjevene . . . Grabio sam, brate, od jutra do mraka, od jednog do drugog, i podnosio izvještaj i odboru i narodu.

Kontrola odozdo bila je mnogo »opasnija«, jer seljaci su svaku sumnju javno provjeravali. Tako, kada se poslije oslobođenja Bihaća saznalo da je jedan odbornik za sebe zadržao veliku svilenu maramu

i još jednu sitnicu, da to nije nigdje evidentirao, održan je zbor svih seljaka. Čovjek je priznao, ali mu nije oprosteno. Isključen je iz Partije i iz odbora. Zbor je javno osudio »kao pljačkaša« i seljaka koji je zadržao sjekiru namijenjenu radionici.

Javna kontrola cjelokupnog rada

Sve je bilo pod javnom kontrolom — i pošiljka robe iz oslobođenog Prijedora, i sanduk cigareta iz okupirane Banje Luke (ako je trebalo dijeliti po tri cigarete — onda je tako i bilo, jer »svi su se u ratu propušili«), i vreće dragocjene soli, i dobrovoljni prilozi rodoljuba iz okupiranih gradova, o čemu se brinuo opštinski referent za finansije Slobodan Gak, i podjela sjemena i drugog »iz sektora poljoprivrede«, kojom je rukovodio Obrad Karan, i dijeljenje kreča i crne masti za liječenje svraba, radi čega je kurir išao u Bosanski Novi, i raspored partizanskog bureta za parenje rublja i kućnih stvari, o čemu je vodio brigu referent za zdravlje — sve su to bili poslovi o kojima su odbornici morali polagati računa odboru i seljacima na prostranoj podgrmečkoj slobodnoj teritoriji.

— Samo tri dana za četiri godine rata, bilo je to aprila 1943, ovdje je vladao okupator — pričali su seljaci i njihovi nekadašnji odbornici, mještani u čijem kraju ustaše nisu mogle da uspostave svoju vlast. Ovdje su oni mogli da zađu samo razoružani i da stanu pred narodni sud. Ovdje je već od prvih ustaničkih dana bio splet relejnih stanica — partizanskih pošta i stalnih kurirskih stanica, ponekad i telefonskih.

Sada u selu mnogih više nema. Grobovi su rasuti po mnogim visovima. Nema više ni osam članova prvog seoskog narodnooslobodilačkog odbora.

TRI ODBORA SELA TRBUŠNICE

Streljani članovi NOO svojim primerom i delom ostavili su zavet našem pokolenju da se neustrašivo bori za današnje veliko delo — za očuvanje tekovina NOB i izgradnju socijalizma.

(Sa spomen-ploče u selu Trbušnici kod Lazarevca)

Čujem škrtu, oporu i tešku riječ seljaka, mještana, čiji su očevi, i pored svih ratnih nevolja, ostali dosljedni svojoj slobodoumnosti i zajedničkoj odluci: bez obzira na to ima li u blizini partizanskih odreda, u Trbušnici može da bude samo jedna vlast — vlast narodnooslobodilačkog odbora, samo se jedno priznaje: odluka i riječ naroda.

Ranjenici i ilegalci su spaseni

Sada već i ne slušam okupljene seljake, jer tri spomen-ploče na seoskoj osnovnoj školi sa imenima poginulih i strijeljanih govore svojim gorkim jezi-

kom o odlučnosti njihovih očeva, naroda i njegovih odbornika, o tome da »teror i klanje okupatora i domaćih izdajnika nisu pokolebali narod ovog sela«, da je »za vreme okupacije u ovom selu živio i radio ilegalni odbor«, da »ljudi ovog kraja nikad neće zaboraviti njihovu Trbušnicu«.

Priča o odbornicima živi sve do naših dana veoma snažno u svakoj seoskoj kući, u svakoj dječjoj glavi, jer, evo, tek što smo stali pred seosku školu sa spomen-pločama, osjetih stisak ruku i radost susreta.

Nižu se poruke sa spomen-ploče, a zatim imena devetorice strijeljanih članova prvog i drugog narodnooslobodilačkog odbora ovoga sela. To su dvije potresne, velike drame.

Prva se odigrala 2. avgusta 1943. godine, negdje između sela Drena i Burova, poslije duge četničke pripreme za ovaj zločin. Tu nije bilo dvoumljenja — četničke vojvode dobro su znale da u ovom selu ranjeni partizani imaju sigurno sklonište, da su čak i djeca na svako stablo utisnula petokraku, da se terenski partijski radnici gotovo slobodno kreću od kuće do kuće, da je čitavo selo »zaraženo« komunizmom, da zemunice kriju mnoge tajne. I pripremili su čitav plan opasnih varki i zamki, među njima i prurušavanje četnika u partizane, u »lutajuće ilegalce«.

I neko je rekao više nego što treba, neko je četnike izveo na tajne odborničke puteve. I četiri seljaka, čija su imena uklesana na ploču: Jovan Dišić, predsjednik, Velimir Živković i braća Matić, odbornici koji su pune dvije godine učvršćivali narodnu vlast u selu, vezani su u lanac i dovedeni pred četničke vojvode.

— Mi smo poštene ljudi, i to je jedino što vam možemo reći! — ponavljao je Jovan Dišić prvog dana mučenja.

Jablanički bataljon Južnomoravskog odreda u selu Gajtanu 1943.

— I ništa više? — pitao je zapjenušeni četnički komandant Vasiljević.

— Ništa! odgovorio je jedan od braće Matića, koji su iza sebe ostavili desetoro djece.

Sedam dana su tukli domaćine brojnih porodica, a onda su ih, izmrcvarene i vezane, vodili od sela do sela plašeći seljake da će i oni doživjeti istu sudbinu ako krenu putem partizanskih odbornika iz Trbušnice.

I zaklali su ih 2. avgusta, kraj presahlog šumskog potoka. Primili su udare kama, ali nisu otkrili da se u njihovom selu, u Plećevića kolibi, u Radišića, Filipovića i drugim kućama kriju ranjeni partizani.

Nova drama na seoskom groblju

Ali već istog mjeseca u selu je formiran drugi narodnooslobodilački odbor. To je bio odgovor na četnički zločin, dokaz da se Trbušnica ne predaje, da selom nije strah zavladao, da je narod ostao privržen svojoj borbi. Tri brata Prokića, Svetolik Pantelić i Milutin Ilić, otac sedmoro djece, svoje odborničke dužnosti vršili su kao da okolo, kao da u samom selu četničke vojvode nisu razapele stare i nove mreže u koje su željele da ponovo uhvate seoske odbornike i opet pribjegnju krvavom obračunu.

Svoj drugi prepad četnici su izveli još vještije i brutalnije. Četničke patrole su »najuljudnije« zamolile seljake da se te nedjelje, bio je sunčan oktobarski dan, na trbušničkom groblju, na vrhu brda odatle je pucao pogled unaokolo, u što većem broju, iz svake kuće najmanje jedan član, okupe na »velikom i značajnom političkom zboru«.

Sunce je visoko odskočilo kada su gotovo svi mještani, ne sluteći nikakvo zlo, izbili na seosko groblje, gdje se veselilo nekoliko vojvoda sa svojim odredima.

A onda se sve odigralo filmskom brzinom. Poslije prijetećeg govora četnički komandant Vasiljević je prozvao . . . petoricu mještana.

Talas glasnog negodovanja i zaprepašćenja prostrujao je okupljenom masom kada je bradonja pročitao presudu da se petorica optuženih »partizanskih saradnika« strijeljaju odmah poslije izricanja presude, na javnom narodnom zboru.

Mnogi su htjeli da ustuknu, da pobjegnju, ali gusti redovi četnika vratili su zaplašene ljude, žene i djecu.

Pet odbornika iz sela Trbušnice, bez molbe, bez riječi, sigurna koraka, koračalo je preko grobova na čistinu između dva stabla.

Nijedan uzdah, nijedna molba nije se čula pred prvim pucnjima izdajnika.

Plotun se izgubio u vrisku zapanjenih žena i djece, a onda se naglo, za dah jedan, sve utišalo. Ljudi su otvorenih usta gledali potresnu dramu na čistini između dva groba. Milutin Ilić, čije su strijeljanje posmatrali i njegovi ukućani, smrtno ranjen, potežući lanac koji ga je vukao dolje, mrtvim drugovima, sav obliven krvlju, koraknuo je naprijed i, dižući vezane pesnice uvis, viknuo je prodornim, prijetećim glasom:

— Slabo bijete... majku li vam izdajničku...

Braćo...

Prekinuli su ga meci četničkog komandanta Vasiljevića, koji je na groblju ostao sa zbunjenim četničkim odredima.

Mještani su se žurno spuštali svojim kućama, gdje su ponovo, već idućeg mjeseca, i po treći put obrazovali nov odbor narodne vlasti. Mihajlo i Radojica Pantelić, Milorad Jeremić i još nekoliko seljaka nastavili su odborničke poslove, i sve češće iz sela ispraćali mladiće i djevojke u obližnje partizanske odrede. Mnogi od njih su doživjeli oslobođenje, a imena osamnaestorice poginulih partizana seljaci su uklesali na drugoj spomen-ploči. Na trećoj su uklesali ime svoga učitelja Stanimira Paunovića, koji je odmah poslije strijeljanja članova prvog odbora otišao u partizane, ostavivši četvoro djece. Poginuo je u selu Drugovcu kao komesar partizanske čete.

Njegova žena sa četvoro djece i danas živi u neposrednoj blizini škole, ali ovoga puta smo u njejoj kući našli samo njenu najmlađu kćer, studentkinju beogradskog fakulteta. Drugo dvoje djece su takođe studenti u Beogradu, a starija kći je učiteljica u obližnjem selu. I djeca starog Milutina Ilića su našla sigurne životne puteve, i djeca troje braće Prokića, i svih strijeljanih odbornika iz sela Trbušnice.

PIPERSKI VATROMETI

Penjemo se putem koji vodi u Pipere, u jedno od najborbenijih gnijezda crnogorskih, idemo prema devet vučjih, orlovskih zaselaka, u brdoviti kraj od hiljadu i nešto više piperskih »dimova«, ispod kojih je živjelo, od prvih ustaničkih plotuna, šezdeset članova Partije, gdje je stasalo petnaest narodnih heroja, gdje nema ognjišta na kojem nije pala okrvavljena muška glava.

Već se vidi zaselak Lopate, jato od nekoliko kuća, gdje je PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 10. jula 1941. donio odluku za borbu protiv okupatora; vide se svuda unaokolo čokoti kuća i visovi na kojima su komunisti i mještani dočekali junski proglas Centralnog komiteta KPJ oboružani mitraljezima i bombama.

Plotuni u srcu, na kamenjaru

Dvadeset punih godina u ovim brdima se čekalo i spremalo za posljednji okršaj, koji se na ovim ka-
tunima već u godinama mira počeo da priprema.

Tako je, jednom zgodom, nekoliko reakcionarnih podgoričkih političara krenulo automobilima u Pipere da održe veliki zbor sa seljacima, vodeći sa sobom osam žandara. Nisu uspjeli da izbiju u prvi zaslak: grupa od dvadeset seljaka vanpartijaca legla je na cestu zakrčivši prolaz, druga je iz automobila izvukla sreskog načelnika, zarobila ga kao taoca jer se pretpostavljalo da će žandari upotrijebiti oružje. A oni su i uperili cijevi u borce na putu, ali se iznad njih, iz stijenja, pojavila i treća grupa »ustanika«, sa pištoljima.

Sutradan je dvadeset piperskih komunista dobilo pozive da se jave »na prijateljski razgovor« u Podgoricu. Ali je na put krenula čitava kolona seljaka; kretala se narodna garda kao zaštitnica komunista.

Taj narod je stavljao i po pet stotina potpisa na pipersku javnu optužnicu i zahtjev da se iz kazamata puste narodni borci, koji su godinama u svojim ćelijama dobivali skromne darove sa ovih visova.

— Ja sam bio jedan od onih koji su slali i nosili pakete robijašima komunistima — priča Todor, stariji brat Ivana Milutinovića, člana CK KPJ i narodnog heroja koji je punih devet godina ležao u Glavnjači, Lepoglavi i Sremskoj Mitrovici, a ubrzo zatim i u Bileći.

Todor priča o cenzurisanim pismima koje je primao od brata, o svojim posjetama robijašnicama, u kojima su komunisti, danima i sedmicama štrajkujući glađu, znali da se bore za svoja prava.

— Kada je Ivan došao s robije bio je slab i nemoćan. Ali samo fizički. Duhovno je bio mlađi i poletniji, borbeniji, pogotovo što je u Piperima našao oko šezdeset komunista i dvadeset puta toliko naprednih mještana — govori domaćin, prvoborac, i rukom pokazuje okolne kuće utonule u kamenje i poveće šiblje, gnijezda u kojima nije bilo izdajničke duše.

Poslije izlaska sa robije, 1938, Ivan je sve češće dolazio u svoj rodni kraj, da bi baš ovdje, u Piperima, avgusta 1939, kao delegat CK KPJ prisustvovao i Sedmoj partijskoj pokrajinskoj konferenciji za Crnu Goru.

U posljednjem jurišu

Od septembra 1940. kroz ove čokote piperskih kuća počele su da se provlače organizacijske niti Vojne komisije, koja je marta 1941. na podgoričke ulice izvela hiljade mještana, pa i vojsku garnizona. Tada su vojska i narod, pred kasarnom, omogućili Brkoviću, rukovodiocu komisije, da javno, sa tribine, saspe u lice izdajnika sav gnjev naroda, njegovu odluku da dezerterima i izdajnicima na ovoj zemlji nema mjesta ni života.

Već maja 1941. u Piperima je bilo spremljeno sedamnaest mitraljeza i puškomitraljeza, dvjesta dvadeset pušaka i oko dvjesta hiljada metaka, u srezu nekoliko puta više. Dvjesta boraca je po ovim vrtačama vršilo obuku i, čak, gađanja ubojnom municijom, pokazujući i Moši Pijade, koji se tu našao tjeran zadacima ustanka, da piperski komunisti i ostali mještani rijetko uzalud troše metke.

Tako oboružan, pred jurišem kad nije bilo ni govora o napadu njemačkih divizija preko istočnih granica, narod je dočekaao proglas CK KPJ o oslobodilačkoj borbi, da bi ubrzo, nakon sastanka Pokrajinskog komiteta u Piperima, sa svih strana, sa prvim pucnjem koji je odjeknuo 13. jula u Virpazaru, svojim ustaničkim plotunima nagovijestio kovitlac u kojem su morale nestati okupatorske regimente i raznobojne kvislinške grupacije, sve što je vuklo u trulež i propadanje.

Jedan od tri laka tenka zaplijenjena u borbi protiv Talijana, krajem 1941, kod Vilusa. Pored tenka su borci Grahovskog partizanskog bataljona

Ustanak je počeo baš u dane kada je samozvani »Crnogorski sabor« u svojoj deklaraciji od 12. jula 1941. svečano izjavio »da su svi Crnogorci blagodarni italijanskoj oružanoj sili, čijom se zaslugom ostvarilo oslobođenje njihove domovine«. Odjeknule su bombe po cestama baš u dane kada su okupatorske snage proklamovale stvaranje provincije »Boke di Kataro«, kada su čak i od podgoričkog sreza priključili neke opštine svom dominionu — Albaniji.

Umjesto blagoslova »crnogorske kraljice«, umjesto svega jedne divizije koja je bila predviđena za okupaciju crnogorskih goleti, došle su tri nove kompletne divizije sa drugim specijalnim jedinicama i

odredima, došli su alpinci, bersaljeri, konjanici, »crne košulje« — sve se sjatilo protiv četa u kojima se nije znalo za jadikovke.

Majke i udovice, koje još nose crnu odjeću, sjećaju se dana kada se nastupalo i odstupalo, kada je torba na ramenu, uz oružje, bila jedino što se nikad nije napuštalo i ostavljalo. Sjećaju se borbi na Jelin-dubu, kada su bataljoni »Jole Piletić«, »Marko Miljanov« i »Bijeli Pavle« potpuno dotukli kolonu od četrdeset i tri kamiona, ostavljajući na putu sto pedeset mrtvih fašista. Tada su naši dovukli sa sobom, u Pipere, mnoge zarobljene vojnike i oficire.

— Eh, moj sinko, — priča jedna samohrana majka iz Cerovice — sjećam se tih dana kao da je juče bilo. Oktobar je tada bio, nebo u zvijezdama, a ovdje, na ovom proplanku, okupila se naša vojska sa Jelin-duba i bogatim plijenom, lože se vatre, kola se izvijaju, a mi stari sjedimo i čistimo redenike... Otada više nijesam vidjela sina, otišao je sa ostalim borcima tamo prema Bosni, sa Titom, prema Jajcu... Išla sam da mu grob tražim, ali ga nigdje nijesam mogla naći...

Baba Manja čita pismo svog unuka

Tu, nedaleko, naiđosmo na dvije Crnogorke u crno zavijene. U prolasku im rekosmo nekoliko riječi, pozdrava radi. A one skočiše, zbunjeno pružiše ruke, ponudiše nas mlijekom, i mi sjedosmo na kamen.

Raka Perković imala je, reče, jedinca sina, proletera Novaka, borca čije je kosti tražila oko Livna, seljaka koji je na oranje išao s plugom i knjigom u njedrima. Sada je Raka cijelog dana kraj Manje Mrčarice, čiji je jedinac sin, Vojin, pravnik, takođe poginuo.

— Uđite u kuću, drugovi, pokazaću vam nje-
govu sliku — reče Manja, i mi, evo, iznad drvenog
kreveta gledamo sedam odlikovanja koja je njen muž
zaslužio u ranijim ratovima, gledamo sliku na kojoj
se vidi, pored žandara, njen sin Vojin kako sjedi na
krevetu na kojem leži Ivan Milutinović, koga su 1936.
iz Sremske Mitrovice doveli u Beograd u bolnicu.

I dok njena susjetka Raka krije lice u vlažan
rubac, ona, Manja, stade da priča o svom unuku Slo-
bodanu, koga i ovog ljeta očekuje da joj na odmor
dođe iz Beograda.

Slučaj je htio da je baš tog trenutka baba Manja,
na njenu veliku radost, dobila pismo od unuka Slo-
bodana, i penziju. Manja i ne pogleda novac, prihvati
pismo i dade ga nama.

— Pročitajte mi, to mi unuk piše, to je suza od
mog sina Vojina.

Manjin unuk, čiji je otac pao na Banjici, obraća
se baki toplim dječaćkim rečenicama:

»Draga moja bako, brinemo se kako si, je si li
nam zdravo. Mama se ove godine mnogo naradila,
pa jedva čekamo kada ćemo na odmor... Primaš li
sada, bako, čitavu invalidninu, možeš li da iziđeš
nakraj...«

— Mogu, suzo moja rođena, zar se i ti brineš
za bakinu penziju? — sva usteptala reče i prihvati
pismo, a mi polako, tiho izađosmo pred kuću, na ka-
menjar i izgubismo se putem koji vodi prema Ti-
togradu, Morači i Zeti.

Očeva poruka

Ovog jutra evo nas i u Molerovoj ulici u Beo-
gradu, pred kućom u kojoj je Vojin Mrčarica, sin
babe Manje, kao član Mjesnog komiteta KPJ za Beo-
grad, 22. juna 1941. dočekaao članove Politbiroa CK

KPJ, koji su te večeri donijeli proglas za otpor okupatoru.

Toga dana Vojinova drugarica Zaga, profesor njemačkog jezika, nije imala čime da ponudi goste, jer živjelo se u velikoj oskudici, u teškim uslovima okupacije. Ali to su bili i dani borbe i otpora.

Vojin Mrčarica tada nije imao sreću da u porodičnom krugu doživi trenutak velike radosti: rođenje sina. On je već bio banjički zatvorenik, sužanj ćelije broj 4, koji je ipak doznao da je dobio sina. I negdje pred strijeljanje, početkom 1942, zamolio je svog prijatelja Šćekića da, ako ostane živ, prenese poruku njegovoj ženi Zagi, da joj kaže: neka ne provodi dane i noći u jadikovanju i crnim slutnjama, neka ona i njegov sin Slobodan, neka mu tako da ime, nastave borbu tamo gdje je on stao, gdje ga je smrt pokosila.

I Zaga je ostala, sve do naših dana, sama sa sinom Slobodanom. I nisu zaboravili na poruku iz ćelije broj 4. Slobodan je u sedamnaestoj godini postao član Partije, a već iduće godine sekretar osnovne partijske organizacije u Drugoj beogradskoj gimnaziji. Sada je student prava i veoma dobro zna za očevu poruku i za sve poruke boraca oslobodilačkog rata, za Titove riječi: »Pamtiti, znači i sačuvati ono što imamo«.

ILEGALCI NA BEOGRADSKIM RASKRŠĆIMA

Ljeta 1941.

Elegantno obučen, sa tamnim naočarima, Svetozar Vukmanović Tempo je krajem juna 1941. godine šetao beogradskim ulicama sa Miladom Rajter i uz put joj saopštio da ona više neće biti član rejonskog komiteta i sekretar ćelije, da će ubuduće primati zadatke jedino od njega.

Djevojka je u tašni imala falsifikovanu legitimaciju na ime njemačke državljanke Magdalene Meterli, pa je, valjda i zbog toga, i dalje bezbrižno koračala slušajući Tempa, koji joj je govorio da pored pronalaženja stanova za ilegalce ubuduće treba da obavlja poslove i oko ilegalne partijske tehnike.

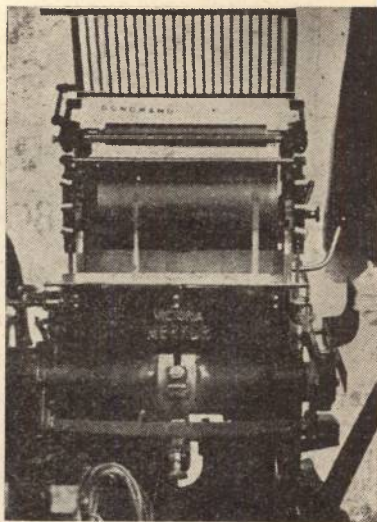
Nasljedstvo za novu zgradu štamparije CK KPJ

Prešli su jedno, pa drugo raskršće, i negdje u blizini Slavije prišla im je Zagorka Jovanović, studentkinja medicine, koja je, takođe, bila poznata beogradskoj policiji. Sve troje su sa lažnim legitimacijama,

djelimično prerušeni, nastavili šetnju i na kraju utvrdili da se svakoga dana, u tačno određeni sat i minut i uvijek na drugom mjestu, Milada i Zagorka treba da sastanu i izvrše međusobnu razmjenu ilegalnog materijala. Bilo je očevidno da su dobile specijalne zadatke u održavanju veza između najviših partijskih rukovodilaca i drugova u štampariji CK KPJ. Milada nije znala gdje se nalazila štamparija CK KPJ, kao ni Zagorka gdje stanuju članovi Centralnog komiteta.

U međuvremenu se na Banjičkom vencu, na periferiji Beograda, ubrzano dovršavala zgrada namijenjena specijalno za štampariju CK KPJ, mnogo sigurniju i prostraniju od onih koje su dotad, od 1938. godine, u raznim dijelovima grada služile potrebama revolucionarne borbe komunističke.

Ta lijepa, jednospratna vila sa visokim suterenom možda i ne bi bila podignuta, pogotovo ne za ovu svrhu, da Branko i Dana Maksimović, koji su i ranije, mada nisu bili članovi Partije, u svim prilikama davali podršku komunistima, nisu dobili nasljedstvo od porodice i odmah ga ponudili Partiji, drugu Tempu, njihovom starom poznaniku, koji je

Mašina ilegalne štamparije CK SKJ

upravo tražio kako da u pojačanoj borbi radničke klase i pritiska policije pronađe novo sklonište za štampariju CK.

I već iste godine, oktobra 1940, počelo je građenje kuće. Odmah poslije kapitulacije, aprila 1941, zidanje je nastavljeno uz izmijenjene projekte. Branko Đonović, koji je sa Slobodanom Jovićem bio određen za rad u štampariji, na kolima je prevezao štamparsku mašinu iz Zemuna i ubacio u kuću sa ostalim namještajem i znatnom količinom papira.

Te noći, uz plamen svijeća, ponovo su radili »zidari«, zatvarali su nepotrebne otvore u suterenu, da bi, odmah zatim, prema projektu Đorđa Andrejevića Kuna, u sobi na prvom spratu, u plakaru, izgradili i tajni ulaz u prizemnu, zazidanu prostoriju. Ni najvještiji agenti nisu mogli pronaći taj neobično vješto projektovani ulaz u štampariju. Tapaciranim slamaricama, drvenim pregradama i ostalim materijalom izolovan je zvuk iz tajne prostorije, izvršena je vazдушna izolacija i, preko dimnjaka, omogućena ventilacija.

Ali to još nije bilo sve. Običnim palidrvcem spriječeno je okretanje kotura na strujomjeru i odmjeračanje potrošnje električne energije, ali sve do određene granice — toliko koliko je bilo potrebno da čitač strujomjera utvrdi »normalnu« potrošnju struje za ordinaciju doktora Mileta Boškovića, zakupca novoizgrađene kuće, člana Partije i odanog borca oslobodilačkog rata.

Bilten glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije

Kada se doktor Bošković uselio u kuću, bilo je to krajem jula 1941, Tempo je već bio u Bosni, na novim zadacima. Njegove obaveze prema štampariji uzeo je na sebe Ivan Milutinović, i od tada je Milada

gotovo svakoga dana od njega primala rukopise i ostalu poštu, a i od Aleksandra Rankovića preko njegovih kurira Grozdane Belić Zine i Mileve Planojević.

Tako je prenesen i rukopis druga Tita »Zadaci narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije« i drugi materijal za prvi broj Biltena Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, čijim je štampanjem, 1. avgusta, i počeo rad štamparije.

Toga dana je Milada na »kontrolnom sastanku« kraj Kalenića pijace saznala od kurirke Zine da je udarna grupa partizana, dan ranije, oslobodila druga Marka iz zatvora Gestapoa. Mada dotad nije imala direktnu partijsku vezu sa Markom, zatražila je da je primi, uvjerena da njegovo sklonište u Ulici gospodara Vučića nije osobito sigurno.

Dva sata kasnije, iako izmrcvaren u zatvoru, sa brojnim ožiljcima, Marko je stigao do zgrade u Kumodraškoj ulici broj 122, gdje se krio Ivan Milutinović. Ubrzo se pokazalo da je to bilo spasonosno, jer je svega sat poslije napuštanja starog skloništa izvršena blokada ulice, a odmah zatim i pretres mnogih stanova, pa i onog u kojem se ranije nalazio Marko.

Sada su Marko i Ivan, uvijek naoružani i spremni za borbu i pokret, sve češće slali i primali pisma, posebno za štampariju, koja je 10. avgusta, zatim 19. i 26, izdala tri broja Biltena i na hiljade letaka.

Tada je u zgradi kao »kućna pomoćnica« boravila i Ljubica Đonović, sestra mašiniste Branka. Ona je zajedno sa bratom Slobodanom, koji su sa roditeljima i braćom stanovali u neposrednoj blizini, bila član ove svojevrsne partijske ćelije u okupiranom Beogradu. Branko i Slobodan bili su i za ovu kuću ilegalci, morali su sve do oslobodjenja ostati neprimićeni i od najbližih susjeda.

Ipak je sve izgledalo obično.

Ilegalni »konvoji«

Svakog dana, bez obzira na to da li su nosile poštu, Milada i Zagorka su se u određeno vrijeme sastajale, najčešće u ulici koja vodi od Slavije prema Auto-komandi. Uvijek je bilo ponešto što je trebalo prenijeti i odnijeti dalje, javiti ili nagovijestiti. Bilo je to vrijeme kada je i sa oslobođene i sa neoslobođene teritorije traženo što više biltena, letaka i brošura, i štamparija je radila gotovo bez prestanka. U košarama za povrće, u zembiljima i korpama nalazio se i ilegalni materijal, a na vrhu paradajz ili salata, krompir ili trešnje, već prema sezoni, da bi se, ponekad, i sanduk »uglja« našao u centralnoj ekspediciji na Voždovcu, gdje je jedan bračni par raspoređivao materijal: za Pokrajinski i Mjesni komitet, zatim za kurire partizanskih odreda i za druge krajeve naše zemlje.

Paketi sa najraznovrsnijim sadržajem putovali su sve češće i brže. Jedno jutro je Mihajlo Švabić predao Miladi mali paket, a njene su ruke naglo klonule: teško olovo, nova slova za štampariju, zamalo što nije ostalo na pločniku. Sutradan je Veselinka Malinska predala na ulici poveći paket, koji je prihvaćen kao igračka: milion dinara u sitnom papirnom novcu. U kući Elze Meterli, gdje je stanovala Milada, bilo je ponekad pravo slagalište oružja. I sigurno sklonište ilegalaca. Njih dvije su i dalje prenosile štampani materijal do centralne ekspedicije, mada su se na tome putu, nešto kasnije, pogotovo kada je nošen važniji materijal, ponekad nalazili Đonović i Jović, naoružani pištoljima, obezbjeđujući ove tajne partijske »konvoje« na beogradskim ulicama.

Tako je bilo u Beogradu ljeta 1941. godine.

BIJELE IGMANSKE NOĆI

Jutros se živa u termometru spustila znatno ispod nule i prolaznici, ošinuti prvim januarskim mrazom, užurbano bježe u zavjetrine, u zagrejane lokale i kancelarije.

Tako sam i ja banuo na vrata general-majora Mirka Jovanovića, narodnog heroja jednog od sedam stotina i pedeset boraca Prve proleTERSKE brigade koji su na temperaturi od 32 stepena ispod nule, tri puta nižoj od ove jutrošnje, 27. januara 1942. godine uspjeli da, poslije Sarajevskog polja, pređu i planinu Igman, oble i strme glavice poviše šumnih izvora rijeke Bosne. I tek tu, na kraju devetnaestčasovnog neprekidnog marša, mnogi među njima su osjetili gorke posljedice pothvata brigade i tako otvorili još jednu stranicu začuđujućeg zanosa i morala srbijanskih i crnogorskih partizana, možda i najpotresniju stranicu žrtvovanja i prkosa Koćinih i Fićinih proletera.

Od Grabljevih Njiva do fočanske bolnice

Ovdje, u ovoj toploj sobi i uz kafu, trebalo bi da ovaj nekadašnji partijski sekretar u 1. četi Kragujevačkog bataljona priča o ledenim noćima i »bijeloj i slatkoj smrti promrzlih« na planinskim krčevinama, u vrtačama, pod bukvama, o zgrčenim pešnicama i vilicama na operacionom stolu, pod makazama.

Trgnu me glas generala:

— Ali... ja nisam igmanac!

Kakva li je ovo sada igra neobična?

— Ti si upoznao... Roglića, Savu Radojčića, Žiku Grujića...

U sobu iznenada upade pukovnik Lazar Savićević.

— I on je učesnik marša, ali ni on nije igmanac.

Za njih su igmanci samo oni proleter i koji su na maršu promrzli i kojima je u Foči, kasnije, Đura Mešterović, hirurg sa španskog ratišta, izvršio amputaciju pojedinih, već gangrenoznih dijelova tijela. I to bez ikakvih sredstava za ublažavanje bolova, bez narkoze! A bilo ih je sto šezdeset u bolnici, od kojih osamdeset i pet sa teškim posljedicama, kojima su otpadali crni prsti i tabani.

Iz Foče su krenuli prema Bosanskoj krajini kao invalidi i narod Bosne ih je s radošću dočekao, ugostio, njegovao i s njima se ponosio.

Tako ih je Bosna ponovo dočekala i još bolje ugostila — prije nekoliko godina, januara 1955, kada je četrdeset pet preživjelih boraca i invalida Prve proleterske u sedmodnevnom maršu prevalilo put od sto pedeset kilometara, od Grabljevih Njiva do Foče, taj pregolemi raspon za ljude bez stopala, stazu koju su prve ustaničke zime borci Kragujevačkog bataljona, 1. i 2. crnogorskog, 5. šumadijskog, Prateće čete, bri-

gadne bolnice i Posavske čete savladali gotovo bez predaha. Tim smjelim maršem u neposrednoj blizini okupiranog Sarajeva izbjegli su kritične trenutke na prostoru Romanije, u pravi čas izbili u Foču i spriječili dalje orgijanje četničkih jedinica.

Tada, 1955. godine, Igman je ponovo savladao i Roglić Ljuša, rezervni pukovnik i invalid bez stopala, kroz čiju je kosu, palu na operacionom stolu, drug Tito provukao svoje drhtave prste. I Miodrag Filipović Fića, invalid i komesar, koji je sa ostalim komunistima u fočanskoj bolnici glasao za odluku: na operacionom stolu proleter mora nadjačati sve! Bez krika, bez suze, bez narkoze, uz »Internacionalu« — neka se kosti lome i prsti pucaju! Od toga trenutka bolnicom se orilo iz noći u dan: »Sijeci, sijeci, družo doktore! . . Živio drug Tito . . . Živjela Partija! . .«

Mitraljezac Drndalo i »alpinac« Albert

Sada su mnogi igmanci u Beogradu, ali ovog jutra ja ipak hoću da zabilježim priču sekretara partijske ćelije koji, premda je savladao Igman, ipak nije, samo zbog zdravih stopala, postao i igmanac. Hoću da zabilježim kako je izbjegao operacioni sto i šta je, kao sekretar, zajedno sa ostalim komunistima svoje ćelije radio za vrijeme marša i odmah poslije njega.

I to rekoh generalu. I pukovniku.

I razgovor poče.

— U četi je bilo jedanaest komunista, a u stvari je čitava četa po svojoj političkoj izgrađenosti bila jedna partijska ćelija . . . Da, baš tako! — ponovi general i nastavi: — Živko Grujić Žiža, metalski radnik, komandir mitraljeskog voda, na vrh Igmana je izašao bez bluze i šala . . . kao i još neki. I šta misliš zašto? Zato što je trebalo konjska kopita omotati

Prvi bataljon 1. proleterske brigade poslije oslobođenja Jajca 1942.

šalovima i krpama da bi izvukli automatsko oružje. A suze su navirale i tijelo se grčilo od ponoćnog mraza.

U koloni je bio i devetogodišnji Albert Pibernik, čiju su majku, koja je nešto prije toga ostala bez muža gotovo bez svijesti vodili uz brdo. Njen sin, mali »alpinac«, klonuo je, zanijemio i modar, pored puta.

Tada je na brigadnog »alpinca« naišao Vlada Nedeljković Drndalo, mitraljezac.

— Čim ga je ugledao tako skupljena i bespomoćna, Drndalo je zastao kao oduzet. Bez riječi je predao mitraljez i sjeo pored dječaka. Tako smo ih i ostavili... — priča dalje pukovnik.

Mitraljezac, koji je kod kuće ostavio dvoje djece i tu, u koloni, bio jedan od starijih, na Igmanu je našao dijete, »goluždravo maće« koje mu je povratilo

snagu. Ostali su tako valjda do nailaska začelja kolone, a onda su, kao dva stara prijatelja, krenuli uz planinu. Umjesto šarca, Drndalo je sada nosio mališana, tepao mu duvajući u ruke. Borci su u koloni vidjeli samo glavicu iz vojničkog šinjela. Vlada je sve vedrije i lakše grabio igmanskim stazama, sve tamo do šumske kuće na vrhu planine, gdje je bila Igmanska partizanska četa.

— Albert je sada pilot, kapetan prve klase. Nedavno sam ga vidio! — reče pukovnik.

Njegova majka, poslije strahovitih muka u fočanskoj bolnici, podlegla je promrzlinama koje je dobila na putevima, na kojima je ostavila mladost i snove materinske.

— Na Oblom brdu — nastavio je general — poslije petnaestčasovnog neprekidnog marša i ja sam, napokon, klonuo. Izvalio sam se pod bukvu i zadrijemao. Ali neko me je naglo zgrabio i prodrmao. Bio je to komesar bataljona Sava Radojčić. Od njega sam prvi put saznao za »bijelu«, slatku planinsku smrt umornih i promrzlih. A komesar je tada bio bez čarapa... Dao ih je bolesnom Ljuši. Vidio sam i Filipa Kljajića Fiću kao bolničara kako trlja noge promrzlima. Trgnuo sam se i krenuo duž svoje kolone, do komunista... Eto, to su bili naši partijski sastanci. Svega riječ, dvije... Odlučivao je lični primjer.

Član Vrhovnog štaba u selu Zavajtu

A onda se brigada svila u oslobođenoj Foči, u kojoj je sa Vrhovnim štabom bio 4. kraljevački i 6. beogradski bataljon. I dok su igmanci u bolnici podnosili strahovite muke, njihovi drugovi su, progoneći četničke jedinice, ljudima okolnih sela vraćali vjeru u život, u bolje i radosnije dane.

Sa dočeka ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba u Bosanskom Petrovcu 1942.

Bili su to nezaboravni, potresni prizori. Oko tri stotine mještana iz sela Vikoča, mahom žena i djece, pored partizanskih obavještavanja ipak nisu željeli da izađu iz pećine. Iako su čuli da postoji neka vojska koja štiti narod, strah od četnika, koji su se služili i prevarama, zadržao je u podzemnoj špilji tu preplašenu, jadnu čeljad. Nekoliko pušaka je čuvalo prilaz pećini.

— Napokon je komesar čete u Beogradskom bataljonu, Ljupče Španac, morao da uđe u pećinu i iz bezumljenoj čeljadi pokaže petokraku... — priča dalje general Jovanović, koji je ubrzo poslije toga, sredinom februara, kao komandir voda bio u pratnji

druga Aleksandra Rankovića prilikom osnivanja prvih narodnooslobodilačkih odbora u selu Čelebiću i Zavajtu.

Zajedno sa članom Vrhovnog štaba politički su djelovali i svi proleter, našli su se svi skupa na jednom zadatku. I ubrzo se Zavajte napunilo izbjeglim mještanima. Proleter su bili gladni, ali nisu tražili hranu. I negdje oko pola noći seljaci su otvorili torbe.

— Sutradan mi je Marko dao kesu srebrnog novca da platim hranu. Vraćajući novac jedna baba je odgovorila? »Ej, moj sinko, kad bi to mogao da platiš u kafi...«

— I nisu uzeli novac? — zapitah tek toliko da nešto kažem.

— Ne. To sam rekao i drugu Marku, koji me je ponovo vratio u selo. Ali uzalud. Ljudi su bili presrećni što se u njihovom kraju prvi put pojavila vojska koju su osjećali kao svoju, narodnu. Dva dana kasnije Marko je onoj babi u Zavajtu poslao pola kilograma kafe.

Petog marta 1942. godine Kragujevčani su u Foči slušali druga Tita: »Predajem vam ovu zastavu pod kojom su se borili pariski komunari. Neka ona donese slobodu porobljenim selima i gradovima prema kojima idete...«

Zajedno sa proleterskim bataljonima i brigadama krenuli su prema Bosanskoj krajini i invalidi igmanci, da bi 7. novembra iste godine, prisustvujući primanju crvene zastave svoje brigade, ponovo čuli riječi druga Tita:

»Neka ova zastava bude zastava pobjede...«

BOMBAŠI U KONCENTRACIONOM LOGORU

Trinaest Kozarčana sa svojim komandiroom Ilijom Bursaćem, sekretarom Sreskog komiteta KPJ za Prijedor, ležalo je u jarku bez riječi i pokreta očekujući trenutak da, jedan iza drugog, nestanu između bunkera i bodljikavih žica koje su gusto opasale stranu ciglanu na periferiji Prijedora, takođe ograđenog rovovima, žicama i bunkerima.

U koncentracionom logoru

Noć je bila mirna, bez zvijezda i mjeseca, prava prohladna aprilska noć. U gradu se nalazilo 1.200 domobrana, 180 Nijemaca i 120 ustaša, a na samoj ciglani, tamo gdje se uputila izabrana grupa partizana, prilaze je čuvalo oko pedeset žandara i ustaša. Lijevo i desno od ciglane, na obližnjem salašu i senjaku, između rovova i reflektora stražarilo je više stotina vojnika sa cijevima okrenutim prema Kozari.

Zločini okupatora na Kozari 1942.

Eto, ta ograđena ciglana sa nekoliko magacina, šupa i skladišta već mjesecima je svim Kozarčanima, pogotovo komandantu njihove 5. brigade, Ranku Šipki, bila kost u grlu. Godinu dana ranije, ljeta 1942, sa prvim danima velike ofanzive na Kozaru, u taj ograđeni prostor počele su da pristižu pregladnije kolone djece, žena i staraca, da bi ovdje, kao i u drugim logorima, doživljavali svoje najteže, surove dane rata. Tu su jamari svakoga dana odvajali snažnije muškarce i odvodili na klanicu ili na robovanje u Njemačku, prikupljali su i rasturali strojeve žena i djece koja su pružala ruke za zalogaj hljeba i gutljaj smrdljive vode iz bačava. Zijevala su gladna usta i ostajala bez zalogaja. Tog gorkog ljeta majke su na rukama prenijele i na obližnjem logorskom groblju zakopale dvjesta pedeset malih Kozarčana. Mnogi su

ipak uspjeli da pobjegnu, a onda su preostale pustili kućama. Ali samo do kućnog praga, jer su po selima ponovo harale grupe ustaša. U Velikom i Malom Palančištu zaklali su, 19. oktobra 1942, pet stotina i deset oslobođenih žena i djece.

Logor se ubrzo ugasio. Međutim sa prvim danima nove godine na ciglanu su počeli da pristižu zatvorenici iz Bosanske krajine. Za mjesec dana je odvedeno dvije stotine zatvorenika, koji su ograđeni u novu i gušću bodljikavu žicu. To su bile prve žrtve obnovljenog logora.

Tada su se na Kozari i javili dobrovoljci za oslobođenje drugova iz ovog ustaškog koncentracionog logora. Izabrano je trinaest članova Partije, onih koji su dobro poznavali jaruge i bunkere na širokom prijedorskom polju.

Između magacina i reflektora

Sada, ove aprilske noći, lijevo i desno od dobrovoljaca bili su borci iz bataljona Rade Kondića, njihova zaštitnica. Svaki dobrovoljac je imao mašinku i pregršt bombi, a svaka grupa — puškomitraljez. Vođa prve grupe je bio Mile Adžić, druge Dušan Utješinović, treće Drago Čudić, sva trojica do ustanka radnici ove ciglane, borci koji su poznavali svaki pedalj unaokolo. Njih trojica, zajedno sa devetoricom drugih, čekali su da desetina Sime Kecmana, koja je otišla nešto naprijed, makazama prereže i ukloni spletove žica i, kako se pričalo, nagazne mine.

Negdje oko ponoći Kecmanova desetina je otvorila prolaze i dobrovoljci su se u skokovima prebacili prema ciglani. Naprijed je išao Adžić, čija je grupa imala zadatak da oslobodi drugove u magacinu, zatim Čudić, koji je sa svojom grupom morao da bombama zaspe žandare i njihovu komandu, pa Utje-

šinović sa svojim bombašima, koji su nastupali prema žitnom magacinu u kojem su bile zatvorene drugarice.

Možda bi se sve srećnije završilo da stražar nije opazio zadnjeg borca iz posljednje grupe i opalio. Odmah zatim su odjeknule eksplozije oko prostorija u kojima su bili žandari. Zaparali su i mitraljeski rafali. Sa senjaka su počeli da šaraju i snopovi reflektora. Sa svih strana je pucalo, noć se prolamala.

Čitav garnizon je bio na nogama, ali dobrovoljci nisu odstupali. Adžić i njegovi borci prvi su provalili zid i upali u mračnu prostoriju.

— Ovdje Peta krajiška brigada! — viknuo je Adžić ugledavši zatvorenike koji su, ne vjerujući da bi u ustaški brlog mogli da izbiju partizani, neodlučno i preplašeno dočekali ponoćne goste. Vjerovali su da je to noć opšte likvidacije zatvorenika.

— Drugovi, ovdje Kozarčani... Partizani! — vikali su borci upadajući među pedesetoricu logoraša.

Bili su to stariji ljudi iz drugih bosanskih mjesta i ova ih je noć potpuno zbunila i oduzela posljednju snagu za akciju.

U drugoj prostoriji zatvoreni odbornik iz obližnjeg sela Orlovače, Simat Mikanović, zagrlio je prvog partizana i ljudi su brzo ispadali kroz otvor u zidu magacina.

Srećan obrt za zatvorene skojevce

— Gdje su skojevci zatvoreni? Gdje su drugarice? — pitali su partizani u zaglušnoj pucnjavi, tražeći grupu od dvadeset skojevaca iz Prijedora i manju grupu drugarica koje su noć ranije premjestili u druge prostorije.

Oko magacina su sve češće šarali rafali i snopovi reflektora. Sa senjaka i silosa su već nastupali stre-

ljački strojevi vojnika, koje je dočekaao bataljon Rade Kondića.

Nije se više smjelo čekati u logoru i tražiti preostale zatvorenike, koji se iz tamnih prostorija nisu javljali. Izgledalo je kao da ih više nije ni bilo.

Sto dvadeset oslobođenih zatvorenika i trinaest dobrovoljaca povlačilo se prema slobodnim stranama. Samo je Dušan Utješinović za trenutak zastao. Vodnika Aleksandra Jelisavca zrno je pogodilo baš u bombu na njegovom opasaču i eksplozija ga je raznijela. To je ujedno i jedina žrtva u ovom smionom podvigu kozaračkih partizana.

Kada su žandari napokon »osvojili« ciglanu, zatvoreni skojevci, koje partizani nisu pronašli, ovog puta nisu željeli da izađu iz svog skloništa. Žandari su odvrćali da su banditi, četnici, da oni ne žele ići u šumu i da ih ostave na miru, što je sve skupa dovelo do srećnog raspleta. Zbog toga što »nisu htjeli da idu u partizane, kao drugi koji su to učinili«, kako je komisija obrazložila ovaj nesvakidašnji događaj u ustaškom logoru, omladince su pustili kućama, a već idućeg dana su svi članovi ove grupe pobjegli iz Prijedora i pristupili partizanima na Podgrmeču.

Na drugoj strani grada, na Kozari, brigada Ranka Šipke je dobila sto dvadeset novih boraca, oslobođenih iz ustaškog logora. Poslije ovog podviga trinaestorice dobrovoljaca na prijedorskom polju nije više bilo koncentracionog logora, mada su spletovi žica i bunkera još čvršće ogradili grad i njegove kasarne.

Fragmenti o snalažljivosti i inicijativi

NA MARGINAMA PARTIZANSKIH DNEVNIKA

**KOMANDANT I KURIR
PLANIRAJU NAPAD NA GRAD**

Poslije oslobođenja Prijedora i nekoliko drugih mjesta u Bosanskoj krajini, u kojoj je tog ljeta 1942. bilo četrnaest hiljada naoružanih boraca, 1. krajiška udarna brigada, dva bataljona 3. i 5. odreda i jedna četa 1. krajiškog odreda, zajedno sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu, opasali su, krajem jula 1942, utvrđeno ustaško uporište Ključ, okupatorovo gnijezdo koje se zavuklo i rascijepilo prostranu oslobođenu teritoriju.

Trebalo je taj garnizon što prije uništiti i zbog toga što se u prostranoj sanskoj dolini očekivala bogata žetva, što su mnogi krajevi u Bosni i Dalmaciji bili gotovo bez ikakvih zaliha hrane, pa je otuda ova borba za Ključ, Sanicu i bremenite njive uzduž doline i dobila obilježje »ekonomske akcije«.

Iako je baš u vrijeme pripremanja ove značajne borbe dobio telegram da se sa Đurom Pucarom Starim javi u Vrhovni štab na Cincaru, Kosta Nađ je, kao komandant Operativnog štaba, ipak uspio da sve organizacione i druge mjere privede kraju i, nekoliko sati uoči napada, krene u Vrhovni štab, uvjeren da će već uz put saznati o novom uspjehu Krajišnika.

Dobro pripremljeni plan napada je osiguravao uspjeh te akcije, pogotovo što su se u prethodnim borbama stekla nova iskustva u oslobađanju utvrđenih gradova. O tome su razmišljali i borci, i više nije bio rijedak slučaj da u izvjesnim slučajevima poneki partizan izloži i svoje prijedloge i mišljenja o najpogodnijem načinu napada.

To se dogodilo i u pripremi ove široke akcije na Ključ. Dok je Kosta Nađ sa grupom starješina bio na izviđanju terena oko ovog mjesta, dok je pripremao skicu i druga dokumenta napada, iznenada mu je prišao nepoznati borac (kasnije je saznao da je to bio partizanski kurir Vidaković), koji se nije ustručavao da kaže:

— Druže komandante, vidim — priprema se napad na Ključ, a ja imam jedan prijedlog.

Komandant Operativnog štaba je sa interesovanjem gledao partizana. Spustio je blok i zapitao:

— Odakle si?

— Iz Ključa!

— Pa, dobro, kakav je to prijedlog...

— Ja imam jednu dobru ideju kako da se napadne moje rodno mjesto. Evo kako sam ja to zamislio...

I sjeli su. Bilo je to neočekivano i neobično savjetovanje borca i komandanta o tome kako da se sa što manje žrtava prodre u grad i razbije neprijateljeva posada.

— Znam svaku stopu, družu komandante, svaki grm i stablo i usred noći, svaku ustašku stražu i bunker, sve mi je kao na dlanu... — zabrzao je uzbuđeni kurir.

Komandantu je već i to bilo dovoljno da osjeti šta taj partizan želi da predloži, ali pustio ga je da obrazloži svoj plan napada.

— Eto, tim mojim skrivenim puteljcima, nečuvanim pukotinama, ja ću bez ijednog pucnja provesti čitav bataljon usred grada; daj mi taj bataljon, lijepo ćemo se razmjestiti između kuća, a zatim, zna se...

Tako je i bilo. Kurir Vidaković je dobio »svoj bataljon«. Prema planu napada trebalo je da kao vodič provede u grad bataljon, koji bi tek s napadom na spoljna utvrđenja, iz centra grada pustio svoje rafale.

Dan uoči napada, 26. jula, Đuro Pucar i Kosta Nađ su bili na putu u Vrhovni štab, a partizanske snage na položajima oko Ključa. Dva dana kasnije stigla je vijest o oslobođenju grada. Bataljon, predvođen vještim vodičem, svojom iznenadnom pojavom je unio pravu pometnju među ustaše u gradu, koji su brzo poklekli. O tome piše i u izvještaju štaba 1. krajiške brigade:

»Naše snage su vodile borbu sa pojedinim neprijateljevim uporištima u samom gradu do 28. jula ujutru, kada su došli avioni i počeli bombardovati grad. Zapaljivim bombama su zapalili centar grada. Sam neprijatelj je svojim bacačima takođe zapalio nekoliko zgrada... tako da je grad izgorio. Naše snage koje su napadale uporišta Kamen, Želin i Tomaševića grad izvršili su svoje zadatke iako su to prirodno neosvojiva mjesta i natjerale neprijatelja da napusti te položaje. Dvadeset osmog ovog mjeseca u dvanaest časova grad je bio potpuno očišćen...«

Mada je neprijatelj uspio da pod zaštitom aviona izvuče neke snage iz grada, među kojima je bilo prilično ranjenika, oko srušenih bunkera je ostalo pedeset poginulih ustaša, najokorjelijih zlikovaca, a dvadesetorica su zarobljena; uz to je zaplijenjena znatna količina opreme i oružja.

Premda se našao u popaljenom i porušenom rodnom mjestu vodič bataljona, kurir Vidaković je toga dana bio najsrećniji borac Saničke doline.

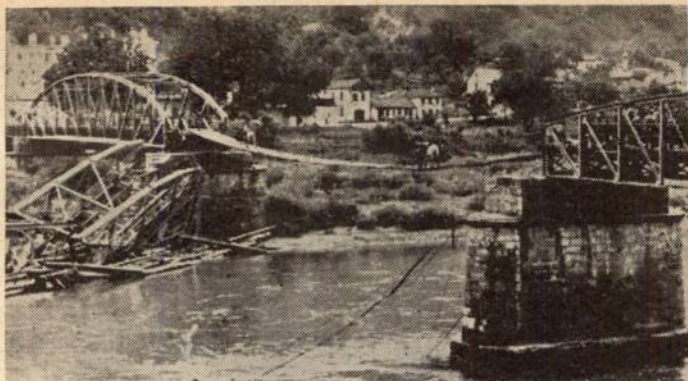
ZASJEDA U NEPRIJATELJEVOM UPORIŠTU

Sve se odigralo bez prethodnog plana, brzo i iznenadno, za svega sat vremena: i razoružavanje sto dvadeset neprijateljevih vojnika, i napad na njemačku kolonu koja je izbila u to domobransko i legionarsko, tek zauzeto, uporište.

To je jedna od onih usputnih borbi 6. istočnobosanske proletherske brigade koja je borcima ostala u sjećanju više zbog njene neočekivanosti, zbog brzine obrta i još jednom provjerenog iskustva da se zasjede mogu primjenjivati i u neprijateljevim uporištima.

Komandant 1. bataljona ove brigade, Mitar Minić, grabio je u samo praskozorje 7. aprila 1943. strimim stranama koje su iz sela Vražalice izvodile na goli prevoj Hranjena, preko kojeg je vodio put Sarajevo — Goražde.

Komandant je izmakao nekoliko stotina metara ispred svojih boraca ne bi li uz put od seljaka saznao za kuću očeve sestre, koja je tu negdje stanovala. Iza njega se protezala brigada koja je nekoliko sati ranije, oko pola noći, pregazila Praču i željezničku prugu Sarajevo — Višegrad hitajući sa Romanije

Improvizovani viseći most na Drini kod Foče, 1944

prema glavnini snaga Vrhovnog štaba — u kanjon Drine, odakle su dopirale potmule eksplozije. Prva divizija je te noći forsirala Drinu i jeka te žestoke borbe pratila je na maršu ovu bosansku proletersku brigadu.

Osluškujući grmljavinu iz nedaleke doline, komandant Minić gotovo nije ni zapazio da se pred jednom kolibom iznenada našao lice u lice sa domobranskim oficijom, čiji je šmajser već bio pripravan. Stajali su tako nekoliko trenutaka, i oficir je promrsio:

— Partizan ili četnik?

— Pogledaj: vidiš, valjda, zvijezdu!

I cijev se spustila. Bio je to domobranski poručnik Veljko Turk, simpatizer Partije od prije rata. On je ovoga puta, bez mnogo dvoumljenja, predao brigadi sto dvadeset vojnika u Osječanima i na Hranjenu, u rovovima na prevoju Jabuci. Za svega pola sata u partizanskim rukama se našlo stotinu pušaka, četiri puškomitraljeza i jedan top sa sto pedeset granata.

Oko rovova i složenih pušaka na vrhu brda zamislile su mnoge cigarete. Ali nisu dopuštene, jer su zviđači javili da se iz pravca Sarajeva, od sela Renovića, primiče kolona od petnaest kamiona.

— U rovove! — bilo je sve što se moglo čuti, i porci su uskočili u zaklone pored samog puta.

Domobranci su se zbunjeni skotrljali niz brdo očekujući u zaklonima ovaj, za njih neobični dvoboj u njihovom, dobro utvrđenom uporištu.

Uvjereni da se na brdu nalazi njihovo sigurno obezbjeđenje, motociklisti i prvih pet kamiona njemačke kolone bezbrižno su izbili u splet rovova na Hranjenu. Nekoliko »domobranci« na ulazu u uporište »nezainteresovano« je posmatralo Nijemce na kamionima.

Nije teško pretpostaviti šta se sve zatim desilo na ovom golom prevoju. Petnaest zarobljenih Nijemaca, među kojima dva viša i četiri niža oficira, uskoro je stalo pored slupanih kamiona i poginulih »grenadira«.

A sa Drine je i dalje tutnjilo. Trebalo je, bez predaha, krenuti prema Ustikolini. Zajedno sa poručnikom Turkom, koji je kasnije poginuo kao komandant partizanskog bataljona, u brigadi su ostali i mnogi domobranci.

Dva dana kasnije zamjenik komandanta brigade, Miloš Zekić, rekao je Mitru Miniću:

— Javi se u Vrhovni štab Čika-Janku.

Pokojni Moša Pijade nije želio nikakva obrazloženja kada je naredio:

— Sve časovnike i ostali pribor odmah da vratite zarobljenim Nijemcima.

Kasnije je komandant bataljona saznao da su njemački oficiri zamijenjeni za nekoliko naših drugova iz koncentracionih logora.

PINKIJEVA DIVERZIJA NA BOSUTU

Niko ga nije mogao od-
vratiti od njegove odluke da
sâm, u domobranskoj unifor-
mi i sa džakom punim eks-
ploziva, krene prema nepri-
jateljevoj straži na željeznič-
kom mostu prebačenom pre-
ko rijeke Bosuta, na pruzi
Šid—Bijeljina, kuda su Ni-
jemci i ustaše krajem 1941.
godine sve češće slali trans-
porte sa trupama protiv glav-
nine partizanskih snaga u isto-
čnoj Bosni.

Narodni heroj Boško
Palkovljević Pinki

— Od druga Tita sam čuo da taj most treba što
prije srušiti, i zato — čekanja nema! — govorio je
Boško Palkovljević Pinki, uporan u svojoj želji da,
bez mnogo priprema, lično izvrši zadatak za koji je
saznao u Vrhovnom štabu kada je, kao prvi kurir
sremskih partizana, krajem decembra 1941. prenio
drugu Titu iscrpne vijesti o borbama u Sremu.

Znalo se: Pinki nikad ne odstupâ, bez obzira na
sve opasnosti. Tako je digao u vazduh i prvi voz u
Sremu, minom koju je sam napravio koristeći se svo-
jim »minerskim« znanjem stečenim u novosadskoj
Srednjotehničkoj školi. Pristao je jedino na to da ga
Zmaj, hrabri partizan Milošević (kasnije poginuo kao
komandir partizanske čete), na saonicama poveze do
sela Morovića, blizu mosta, jer tih prvih januarskih
dana 1942. snijeg je bio dobro napadao.

I »praporci« su zazvonili snježnim prtinama,
između neprijateljevih postaja i patrola. Dok je Zmaj

pjevušeci kočijašio, »domobran« Pinki je punim grudima udisao oštar vazduh. I rastali su se u blizini mosta. Zmaj je zaprašio nazad, a »domobran« je sa džakom na leđima krenuo prugom prema mostu.

Sa ugašenom cigaretom je prišao ustaši pitajući ga:

— Imaš li vatre?

Čuvar mosta je svog »kolegu« poveo u baraku, da mu iz furune da ugarak. I tu je preklopio oči. Kao i drugi stražar, koji je pohitao iz susjedne barake.

I most je ostao čist, bez straže. Svega deset minuta je bio u zatišju — dovoljno da Pinki svoju tešku minu položi na osjetljivo mjesto željezne konstrukcije.

Tresak se žestoko prolomio širokim i zaleđenim sremskim stranama. Izbačen iz svog ležišta, most se spustio naniže; ostao je u dimu zloslutno očekujući da se otud, s jedne ili druge strane, oglasi piskutavi zvižduk zahuktale lokomotive.

»USTAŠKA PATROLA« U LISIČIĆIMA

Tamo gdje se danas plavi modra jezerska voda, oko dvanaest kilometara daleko od Konjica na putu za Mostar, sve doskora je bila željeznička stanica Lisičića sa jednom grupom seoskih kuća i starom džamijom. Ta šaka kuća uz uskotračnu željezničku prugu izbrisana je sa zemljopisne karte. A baš tu, u tom mjestu, 3. bataljon 17. krajiške brigade imao je krajem 1944. zanimljiv sukob sa snažnom grupom ustaša.

Pošto je neprijatelj bio dobro utvrđen u bunkerima oko stanice, odlučeno je da se pribjegne lu-

kavstvu. Znalo se da prugom svakodnevno krstare ustaške patrole i grupe vojnika »gorskog zdruga«. To je pružalo mogućnost da se umjesto ustaške patrole na pruži nađe grupa partizana, obučenih u ustaške uniforme, koji bi se, poslije ulaska u Lisičiće usred bijela dana, upustili u borbu izbliza, nadohvat ruke.

Za ovu akciju je trebalo izabrati smjele borce. Pa ipak, štab je bio nošen drugim željama i planovima. Izdvojeno je dvadeset boraca koji su iza sebe imali jednu ili dvije borbe.

— Ko smatra da nema dovoljno snage i hladnokrvnosti za ovu akciju neka slobodno istupi iz stroja. Vi ste mladi borci i dopuštamo takvu mogućnost. Sa onima koji se odluče za patrolu, poći će komandant bataljona, komandir čete, ja i dvojica starih mitraljezaca — govorio je komesar Ala Delić izdvojenim borcima.

Iz stroja nije istupio nijedan borac.

U sedam časova izjutra dvadeset i pet partizana u ustaškim uniformama, okićeni mašinkama i bombama, približavalo se stanici Lisičića. Čuvar pruge, koga su uz put sreli, donio je dobre vijesti: oklopni voz je zastao na otvorenoj, srušenoj pruži.

Ustaša koji je stajao ispred spoljnjeg bunkera vojnički je pozdravio oficira, komandira patrole.

Tako su partizani, raspoređeni u tri grupe i predvođeni članovima štaba, bez pucnja ušli u utvrđeno uporište, među najokorjeliye ustaše.

Koji trenutak kasnije zaparali su rafali, odjeknule su bombe, sijevnuli bajoneti, nastao je krvav obračun oko kuća i bunkera. Iznenađenje je bilo potpuno. Komandanta uporišta zatekli su u pidžami, za doručkom. Iz ovog sukoba nijedan ustaša nije izvuкао glavu. U partizanski logor je dovedeno i četrnaest zarobljenih ustaša.

ČETIRI ZIDA SEOSKE ŠKOLE — ČETIRI ŠKOLSKE TABLE

Odstupalo se, ali i vraćalo na zgarišta, na nove i stare položaje. Mnogi su prošli Sutjesku, da bi se ponovo našli nedaleko od svog grada, Bihaća. I dok su oko njega odjekivale bombe, u okolnim selima i dalje se živjelo tempom koji je već snažno zahvatio seljake.

— Nakon povratka sa Zelengore našao sam se opet na prosvjetnom radu. Ovog puta, a to je bilo u drugoj polovini četrdeset treće, vodio sam neo-
bičnu školu u selu Teočaku, dvadeset sedam kilome-

Tečaj za opismenjavanje odraslih u jednom selu
Hrvatskog primorja

tara daleko od Bihaća — pričao je učitelj Atif Zametica. — Šest mjeseci su se u toj školi, u običnoj seoskoj kući, okupljala seoska djeca, čiji su roditelji bili većinom u brigadama. Đaci su sjedeli na podu ili tronošcima — u muzeju se mogu vidjeti takve slike, — sa komadićima papira i brižljivo čuvanim olovkama. Bila je to čudna žeđ za znanjem. Ja to sebi ne mogu ni danas da objasnim... U Teočaku mi se dešavalo i ovo. Goluzdravi dječak, sav u dronjcima, sjedi u ćošku, piše i tiho plače. Pitam ga šta mu je, a on kroz suze odgovara: »Juče smo čuli da nam je otac poginuo kraj Petrovca«. Eto, takvi su bili moji đaci. A kako se tek učilo!.. Bilo je to, rekoh, jedinstveno učenje, školovanje kakvo ljudima dosad, mislim, nije poznato. Mi u Teočaku nismo imali školske table, bez koje se nastava nije mogla redovno obavljati. Šta smo učinili? Umjesto table, poslužili su nam — zidovi u sobi domaćina...

— Prvog dana i nama je to — nastavi priču učitelj — izgledalo gotovo smiješno, djeca su se smijala, i ja, i domaćin, ali, da vidite, išlo je bolje nego što smo očekivali. Čitav razred okrenuo bi se prema jednom zidu i ja bih debelom crnom olovkom, ili ma čime što je bilo pri ruci, pisao slova ili brojeve. Tako su radili i đaci. Kadšto se pisalo i sa stolica, da bi se iskoristila čitava »tabla«. Pisalo se krupno i čitko. Jedan zid trajao bi, obično, jedan dan, pa bismo se sutradan okrenuli prema drugom zidu, zatim trećem i četvrtom, a onda bi domaćin preko noći sve to okrećio, i mi bismo sutradan ponovo imali četiri velike školske table. Tako smo radili punih šest mjeseci... Neki omladinci i danas, možda, imaju potvrdu sa pečatom da su završili prvi razred u toj neobičnoj partizanskoj školi.

IZMEĐU KOLONE I BOČNOG OSIGURANJA

Uvjereni da im se na putu od Drenovog Klanca do Dabra ne može desiti nikakva neprijatnost, jer su prethodno uputili oko šest stotina četnika u bočno obezbjeđenje na greben i visove poviše puta kojim se vukla glavna kolona, Talijani su bez osobite opreznosti krenuli ovim strminama, čak i nešto više bučni nego obično. Peli su se naviše i ne sluteći da ih već od Drenovog Klanca budno prate puškomitraljesi Marko Ždralić, Đuka Vučinić i još sedam puškomitraljezaca i ostali Kordunaši iz 2. čete 3. bataljona 1. ličke brigade, partizani zalegli neposredno uz cestu i obučeni u talijanske uniforme i sa četničkim oznakama na kapama, tog avgustovskog jutra 1942. spremni za neobičan ratni vrtlog.

Četa je tu zaleгла znajući dobro da je na tome mjestu, ispod grebena i poviše puta između glavne kolone i bočnog četničkog osiguranja koje se kretalo nekoliko stotina metara naviše, Talijani očividno neće očekivati, a ponajmanje u njihovim uniformama i sa četničkim oznakama. Kordunaši su ipak, za svaku sigurnost, na pogodnom visu, iznad staza na kojima su se kretali četnici, ostavili manje snage, možda više da u pogodnom trenutku napadnu četnike nego radi čuvanja odstupnice četi koja je ležala pritajena duž puta.

To je već bilo vrijeme kada su se brojale sekunde uoči prvog pucnja i neposrednog obračuna, kada je borcima zastajao dah očekujući rafal najisturenijeg puškomitraljeza. I baš u tim trenucima je započela pucnjava na grebenu, iza leđa čete u zasjedi, tamo gdje su bili četnici i manje partizansko obezbjeđenje. Ipak je komandir čete i dalje čekao da glavna kolona bude u najpogodnijem položaju za napad, nadohvat

ruke. Trebalo je, skokom u kolonu, unijeti pometnju među Talijane, pometnju koja će preći u paniku, pogotovo što će se partizani pojaviti kao njihovi »saveznici«.

Poslije malog komešanja i zastoja, uvjeren da na grebenu četnici rastjeruju partizansku izvidnicu, glavna talijanska kolona je krenula naprijed i ubrzo upala u zamku partizana. Puškomitraljesci su »zapjevali« i »četnici« su iskočili na put, našli su se među svojim »prijateljima« hvatajući ih za vratove i mitraljeske cijevi.

Potpuno zbunjeni naglim obrtom događaja, napadom svojih sigurnih »štićenika«, bez snage i sposobnosti rasuđivanja, Talijani su više zijevali nego što su pucali, još ne shvatajući da ih je u »sigurnom« međuprostoru između kolone i bočnog osiguranja dočekala četa partizana. Tako su izgubljeni dragocjeni trenuci i drugo im ništa nije preostalo nego da dignu ruke. Većina onih koji su upali u zasjedu, njih osamdeset, zarobljeni su (sa devet mitraljeza i puškomitraljeza, sa dva bacača i ostalim plijenom) i razoružani pušteni »kućama«.

ZAMKA NJEMAČKOM TRUPU

Desilo se da se tog martovskog dana 1944. kroz položaje jedne čete provukao njemački trup od osmoroce vojnika. Iako je organizovana potjera, trup se oko podne izgubio, nestao je na oslobođenoj teritoriji. Toga popodneva su Nijemci, napokon, upali u selo Puljane, u kojem se upravo zatekao komandant Neretljanskog odreda Stanko Marević Prpić, narodni heroj, radnik i komunista. Tu je došao sam, pripremajući se za jednu novu akciju. Iako u selu nije bilo nijednog partizana, Stanko nije prihvatio

prijedlog seljaka da ga sklone. Umjesto da uđe u trap, zapitao je uzbuđene mještane:

— Koliko ih ima?

Kada je saznao da su trojica otišli prema selu Stabilni, a da ostali, po svemu, namjeravaju da krenu u suprotnom pravcu, Stanko je dohvatio mašinku i, prije nego što je istrčao, odgovorio je seljacima:

— Ovi što su u selu — to je moj plijen.

Skriven iza kamena kraj seoskog puta, Stanko je ubrzo ugledao vojnike njemačkog trupa. Išli su na odstojanju od nekoliko metara i bilo je pogibeljno upustiti se u borbu. Svaki vojnik je imao mašinku i nekoliko bombi.

Tada je Stanko pribjegao lukavstvu. Iz torbe je izvadio partizanske novine i jedan stari ratni izvještaj, sve je to smotao i bacio na put ispred svog zaklona. Vođa njemačke patrole, naišavši na paket i zaboravljajući gdje se nalazi, pozvao je i ostale da priđu. Tako se i obistinila Stankova pretpostavka da će baš na taj način i na takav mamac sigurno okupiti u grupu svih pet Nijemaca.

Sada je već bilo »lako«. Svega pet metara dijelilo je komandanta odreda od njemačkih vojnika kada se podigao i rafalima počeo da tuče. I dok su četiri Nijemca bez riječi ležala kraj partizanskog ratnog izvještaja, Stanko je grabio za petim, koji je, premda ranjen, uspio da pobjegne.

NAPAD SA ZAPLIJENJENIM TENKOVIMA

Negdje pri kraju dana, poslije borbe koja je počela u noći između 23. i 24. oktobra 1942, napokon je bio slomljen otpor neprijateljev u Tušiloviću, jako utvrđenom ustaško-domobranskom uporištu, dva-

naest kilometara daleko od Karlovca, koje je dugo i često sasvim uspješno sprečavalo partizanska dejstva prema ovom velikom sreskom mjestu i okupatorovom garnizonu. Pored mrtvih i ranjenih, pored 350 zaplijenjenih pušaka, 4 teška mitraljeza, 2 topa i 13 puškomitraljeza, kraj srušenih bunkera stajalo je 60 zarobljenih ustaša, 40 žandara i 322 domobrana, zbunjeno gledajući partizanske topove i dva tenka.

Ako su u borbi i mogli očekivati partizanske topove, tenkovima se, očevidno, nisu nadali. Takve pogrešne pretpostavke su ih i dovele do gorkog iskustva, ali — za njih je sve bilo kasno. Bili su zarobljenici, kojima je jedino ostalo da nagađaju otkuda partizanima tenkovi i otkuda su se i kako pojavili u najžešćem jeku borbe, i to na putu koji je vodio iz Karlovca, odakle su jedino očekivali pomoć i ohrabrenje. To što je za njih bilo neobično i začuđujuće, partizanima je bilo, svi su izgledi, obično i prirodno. Za njih je bilo razumljivo to što ni štab 1. operativne zone, u svom izvještaju Glavnom štabu Hrvatske od 25. oktobra, i ne pominje učešće tenkova u borbi za Tušilović. Ali zato dan kasnije, 26. oktobra, Glavni stožer ministarstva domobranstva piše da su na ove utvrđene položaje, posebno na Macetovo brdo, napale jake partizanske snage »ispalivši iz topova 14 hitaca«, napominjući da je »pri napadu učestvovao jedan tenk«.

Na Tušilović su, međutim, napadala dva tenka: jedan koji je zaplijenjen početkom 1942. kod Gospića, i drugi — zaplijenjen sredinom oktobra 1942. na Perjasici, u borbi u kojoj su Talijani, pored 200 mrtvih i 50 zarobljenih, ostavili jedan ispravan tenk i dva oštećena.

Tako su se, nekoliko dana kasnije, iznad Tušilovića našla i dva partizanska tenka iz voda komandira Vladimira Vlaisavljevića. Da bi se oni što bolje

iskoristili u borbi za Tušilović, prebačeni su u širokom luku, i putevima koji su vodili kroz Batinu goru, na put Karlovac—Tušilović, tamo gdje su se mogli najmanje očekivati. Napadnuti garnizon, koji je očekivao pomoć iz Karlovca, bio je iznenađen njihovom pojavom. I kada su tenkovi iz neposredne blizine osuli vatru na najglasnije neprijateljevo utvrđenje i topovsku posadu, oko četiri stotine ustaša i domobrana je shvatilo da je svaki otpor uzaludan i podigli su bijelu zastavu.

PO ZADATKU OPERATIVNOG ŠTABA

Bili su posljednji martovski dani 1942. godine kada je Ibro Šator, komandant Konjičkog partizanskog odreda, četvorici partizana iznosio mišljenje i svog štaba i Operativnog štaba za Hercegovinu.

— ... Položaj je, kako vidite, teži nego što smo mogli da predvidimo. Zima onemogućava veće akcije i jedinice su ostale sa malo municije. Zbog toga je štab donio odluku: vi treba da upadnete u talijanski logor u Mostaru i izvučete dvadesetak sanduka municije.

Četiri partizana — Hasan Zahirović Laca, Mustafa Čemalović Ćimba, Mehmed Trbonja Meha (narodni heroji) i Živko Papo Henći — rado su prihvatili ovaj zadatak. Talijanski logor iz kojeg je trebalo izvući municiju njima nije bio nepoznat. Prije nego što su krenuli u partizane, ljeta 1941, njihova grupa je iz ovog logora izvukla četrdeset četiri puške, dva sanduka municije, tridesetak domobranskih odijela, zatim više kabanica, čaršava, i drugog, što je sve bilo prebačeno u obližnju, Henćijevu kuću. Sada je trebalo ponovo krenuti starim stazama, koje su ovog puta

bile mnogo opasnije, jer su Talijani poslije prvih diverzija znatno ojačali straže i patrole, pogotovo što su i njihove kasarne naslonjene na magacine.

I grupa se našla na putu za okupirani grad. U Dobriću, prvom selu iznad Mostara, na Veležu, sreli su tri naoružana druga, svoje stare poznanike — Rifata Frenju Rifu (narodni heroj), Martina Raguža i Šicu Muratbegovića.

— Idemo sada svi zajedno u akciju, pa ćemo onda nazad u odred! — rekao je Meha, vođa grupe, i te noći, negdje oko dva časa, sedam naoružanih ljudi spustilo se do Henćijeve kuće.

To je velika dvospratna zgrada na lijevoj obali Neretve, između mosta i Sjevernog logora. Ranije je tu bio noćni lokal, a sada, pošto je za vrijeme rata avionska bomba srušila veći dio zgrade, na spratu, u dvije sobe, stanovao je Henći sa roditeljima, u nekoliko drugih soba talijanski oficiri, a u prizemlju je bila oficirska menza. Sve to ipak nije smetalo da se baš tu, u Henćijevim sobama, odmara ova grupa partizana, a ponekad i drugi ilegalci. U potkrovlju zgrade bilo je skladište oružja ilegalnog pokreta u gradu, jer se između tavanice sobe na spratu i tavan-skog poda nalazio prazan prostor, »toplotni zid«, visine pola metra, što je izvanredno poslužilo za spre-mište materijala, a bilo je pogodno i za skrivanje ilegalaca. Uz to, Talijani nisu mogli ni posumnjati da se baš na tom mjestu, kraj njih samih, nalaze njihovi protivnici.

Ove martovske noći Henći je svjetlošću bate-rijske lampe javio grupi da se kroz razlomljeni dio zgrade može doći do stana u kojem su stanovali nje-gova majka i brat, a zatim na potkrovlje.

Druga ih je noć zatekla na krovu velikog talijan-skog magacina, odakle su se spustili do hodnika i magacinskih odjeljenja. U neposrednoj blizini bilo je

Grupa boraca Mostarskog bataljona 1941.

preko dvije hiljade Talijana. Slučaj je htio da u hodnicima nije bilo stražara, te su dvadeset i dva sanduka municije brzo izvučena u potkrovlje, pa na krov.

— Spuštaj... brže! — upozoravao je Laca iz logorskog dvorišta Čimbu i Martina, koji su, ležeći na krovu, konopcem spuštali teške sanduke.

Uskoro su se svi sanduci našli na drugoj strani logorskog zida, u bašti preko koje su partizani, pritisnuti kišom i pomrčinom, grabili sa plijenom prema Henćijevoj kući, u kojoj je poslije tročasovne noćne akcije, u prizemlju, bombardovanom dijelu zgrade, dragocjeni tovar bio složen. Tu se našlo i sedam pu-

šaka koje su uz put uzeli. A zbog njih je čitavu grupu mogla da snađe nesreća. Otvarajući zatvarače Franjo je iznenada opalio u stočnom pazaru, kraj samog logora. Srećom, talijanska patrola je produžila stazom, valjda uvjereni u to da se u neposrednoj blizini njihovih kasarna ne može desiti ništa opasno po njih.

Iste noći su Franjo, Martin i Šico, po novom dogovoru, već grabili padinama Veleža za odred, a su-tradan su Laca, Henći, Ćimba i Meha iz potkrovlja posmatrali zabrinute Talijane i policajce, okupljene oko obijenog magacina.

Tu ih je posjetio i Omer Ćiber, auto-mehaničar, zapošljen u organizaciji »Tot«, koja je izvodila radove za potrebe njemačke vojske.

— Možeš li, Ćiberu, danas dobiti kamion? — pitao ga je vođa grupe.

— Mogu.

— Onda ga dovezi pred kuću u jedan sat popodne.

— Ja sada ništa ne razumijem. Kako ćemo usred bijela dana ubaciti vreće na kamion . . . I to pored talijanske menze. Kud ćete vi onda?

— Nas trojica krenućemo zajedno s tovarom municije.

U dogovoreno vrijeme je pred Henćijevu kuću izbio kamion sa njemačkom oznakom: »proba«. I ranije je Ćiber vozio kamione poslije izvršene generalne opravke, pa je ponekad vozio i uzanom cestom koja se penje prema Malom kuku i selu Dobrču.

Tako je i sada odlučeno. Kamion je upao u dvorište razlomljenog dijela zgrade primaknuvši se svojim zadnjim dijelom sve do podrumskih prozorčića, odakle su partizani s vozačem za tren oka ubacili sanduke municije na karoseriju, gdje su, pod ceradom, naperenih pištolja i pripremljenih bombi, ležala

dva druga, Henći i Laca. Ćimba je te noći otišao da obiđe majku. U odred je došao nekoliko dana kasnije.

Obučen u njemačku uniformu, sa mašinkom preko koljena i bez znanja ijedne njemačke riječi, desetar Meha sjeo je u kabinu pored Ćibera. I neobično društvo je pored muslimanskog groblja krenulo put Malog kuka, uz put susrećući vojnike i sve više seljaka koji su sa drvima silazili iz sela Dobrča.

Grad se još lijepo vidio sa kamiona, na kojem su Henći i Laca, sada već bezbrižni, sjedjeli i pjevali.

Kada je kamion zašao za posljednju okuku, iza prevoja je na cestu iskočio Rifa Frenjo. Popevši se na papučicu, pitao je šofera:

— Ćiberu, kako ti se dopada ova »generalna proba«?

— Bilo je sve kao u filmu... Da se sav naježiš. Svejedno, lijepo je i ovo, bar jedanput, doživjeti...

Ćiber je kamionom okrenuo nizbrdo, a kolona konja s natovarenim sanducima municije produžila je uzbrdo, prema štabu odreda.

IZVIĐAČKI VOD U ZASJEDI NA NEVESINJSKOM POLJU

Kada je u samo praskozorje odjeknuo prasak pušaka i bombi sa blage kose i uzvišice Krupnjaša, koja se uzdiže na svega sedam stotina metara daleko od Nevesinja i preko koje prelazi glavni put na Nevesinjskom polju, u štabu 12. hercegovačke brigade niko nije mogao ni pretpostaviti da bi na toj snježnoj čistini i u to januarsko jutro 1945. izviđački vod brigade mogao samoinicijativno razapeti zasjedu jačoj njemačkoj koloni.

A baš to se desilo. Borci ovoga voda, njih osamnaestorica, većinom mještani koji su svaku stopu ovog kraja, svaku uvalicu, jarak i vrzinu na zaleđenom polju, poznavali kao svoj vlastiti džep, rado su prihvatili prijedlog komandira izviđačkog voda Svetozara Ševarika i obavještajnog oficira brigade Aleksandra Zelenovića da, i ne pitajući štab brigade, krenu preko polja, makar je snijeg bio skoro do koljena, i pred samim Nevesinjem postave zasjedu Nijemcima koji su, utvrđeni u gradu, često izlazili iz garnizona i u okolnim selima pljačkali i ubijali.

Tako se, eto, te noći ova mala i odlično naoružana kolona boraca sa okolnih padina spustila u polje, gubeći se u smetovima i prtini. Na Krupnjaš su se popeli negdje poslije ponoći, uvjereni da tu, ukopani i kamuflirani u snijegu, poviše samog puta i nadohvat grada, i tri kilometra daleko od strmih strana, imaju dobar položaj za obračun s Nijemcima, pogotovo računajući na iznenađenje i dobro poznavanje terena.

Nestrpljivo čekanje kolone uz zavijanje sjeverca prekinuto je nailaskom njemačke desetine koja je krčila prtinu prema Kifinom Selu. Izviđačima je to bio sasvim mali plijen za to ledeno zimsko jutro. Očekivali su bolje »goste«.

Predviđanja su se obistinila. Ubrzo je naišlo oko sedamdeset Nijemaca sa tovarnim konjima, valjda ponovo na putu za pljačku okolnih sela.

I borba je otvorena. Dok su se Nijemci snašli, na snijegu je već ležalo više od petnaest vojnika, konji su frkali i bježali. Ispred izviđača je bila čistina i ciljeve nije bilo teško pronalaziti. Kada su iz grada zaparali mitraljezi, izviđač Đorđe Soldo je krupnim koracima već vodio kolonu blagim nagibima i mrtvim uglovima. Šibao je poljem vukući grupu prema selu Žiljevu, u kojem su ponovo susreli Nijemce. U

stvari bila je to njemačka desetina koju su ranije propustili kroz zasjedu, svega nekoliko vojnika koji su svratili u selo da pljačkaju, očevidno ne nadajući se da će upasti u klopku izviđačkog voda. Poslije kraće borbe, između pojata i plotova ostala su četiri mrtva Nijemca, a trojica su zarobljena i dovedena u štab brigade.

ŠEZDESET ŠEST DOBROVOLJACA

Bezbrizno pjevušeći i čisteći pušku, ustaški tabornik u selu Kuljanima nije se ni pomjerio kada je u njegovu kuću upala grupa domobrana.

— Otkuda, dečki? — pitao je nepozvane goste.

— Ovo su ,dečki' komandanta Gaćeše! — odgovorio je vođa patrole sjedajući pored tabornika, do maloprije uvjerenog da pored sebe ima domobrane iz obližnjeg ustaškog uporišta, da je ta nova »ophodnja« na putu između Dvora na Uni i Kostajnice.

Ovoga jutra se, međutim, na te nesigurne patrolne staze spustilo šezdeset i šest dobrovoljaca iz Banijskog partizanskog odreda, koji je u neprijateljevim garnizonima bio poznat više kao Gaćešin odred, po imenu čuvenog banijskog junaka. Iako je Vasilj Gaćeša nešto ranije poginuo, njegovi drugovi su se rado predstavljali kao borci poginulog komandanta.

Taborniku, kada je čuo to ime, ispade puška iz ruku. Gledao je zabezeknut u »domobrane« ne shvatajući šta se to s njim zbiva. To nisu znali ni drugi naoružani mještani, njih trideset petorica, članovi mjesne ustaške organizacije, koji su preko dana i uz zaštitu obližnjih garnizona radili u polju, a naveče čuvali selo i ponekad učestvovali u manjim akcijama protiv partizana.

U stvari, odluka da se upadne u ovo selo došla je više kao rezultat želje banijskih partizana da se, ako je moguće, bez pucnja razoružaju seljaci i, što je bilo važnije, na izvjestan način ubijede u potrebu zajedničke borbe Srba i Hrvata protiv okupatora. Trebalo je bez prolijevanja krvi doći u neposredni dodir s mještanima i dokazati im da su neprijateljeve priče o partizanima neistinite, da je prijeko potrebna uzajamna saradnja i borba naroda toga kraja.

Taj put je, razumljivo, krio mnoge opasnosti. Selo je bilo između snažnih ustaških uporišta, pripremljeno i podešeno za borbu na nepogodnom terenu, a bilo je i vrijeme kada su jedinice pukovnika Mraka zaposjele mnoge puteve i uzvišice.

Da bi se u potpunosti ispunio osnovni zadatak akcije, šezdeset i šest partizana se obuklo u domobranske uniforme. Stavili su i odgovarajuće oznake, i ujutro 22. maja 1942. godine izbili pred selo Kuljane. Naprijed su išli Ljubomir Kljajić, Jovo Smiulj, Stevo Cvrkalj, Jovo i Nikola Joka, pa domobranski »nadporučnik« Vojko Hošteter, zamjenik komandanta partizanskog bataljona. Kada je čelo kolone izbilo do posljednje kuće u selu, uz put pozdravljajući mještane, i začelje je upalo u kuću tabornika.

Razoružani seoski milicionari, zastrašeni pričama o partizanima, očekivali su ono najstrašnije — strijeljanje. Djeca i žene su se prvi snašli, prihvatili su razgovore s partizanima kao sa ljudima od kojih nije mogla doći nesreća i zla krv. Umjesto smrti i pucnjeva čula se iskrena, bratska riječ o zajedničkim ciljevima, čitali su se leci i parole po zidovima. Čak i dvije domobranske patrole, koje su ušle u selo iz dva suprotna pravca održavajući neposrednu vezu između dvije bojne u pokretu, razoružane su bez pucnja, mada je jedan domobran pobjegao. On je i javio komandi o upadu partizana u selo Kuljane, koje

je, kad su partizani već bili poodmakli, napadnuto manjim bombama iz jednog aviona »krilaša«.

Šest dana kasnije, 28. maja, pored podataka o akciji »sto partizana koje je predvodio nadporučnik u domobranskoj uniformi«, u zaključku izvještaja zapovjedništva 1. oružničke pukovnije piše i to »da političke prilike u hrvatskom narodu nisu pogodne uslijed sve jačeg djelovanja partizana, osobito u krajevima koji su ugroženi od partizana«.

Tako je i neprijateljev štab dao ocjenu ove »političke akcije« banijskih partizana.

STVARALAČKO IZVRŠAVANJE NAREĐENJA

Borci i komandiri koji su vodili borbe na južnim padinama Biokova i u zapadnoj Hercegovini sve brže su se navikavali da ulaze samopouzđano u akcije, sigurni u svoje oružje, makar ih na drugoj strani, u utvrđenom uporištu, očekivao neuporedivo nadmoćniji neprijatelj. Štab Neretljanskog partizanskog odreda je od komandira četa tražio da idu čak i dalje. U određenim prilikama, kada utvrde da primljena naredba ne osigurava potrebnu ofanzivnost, udarnost i potpun uspjeh, ranija uputstva mogu i da zane-mare, ali neka nikad ne zastaju, neka uvijek idu naprijed; neka budu samoinicijativni i još vještiji i drskiji, u stvari — neka stvaralački izvršavaju svako naređenje.

Tako je bilo i februara 1944, svega dan uoči nje-mačke ofanzive na ovaj kraj.

Kada je od seljaka saznao da oko hiljadu Nijemaca namjerava da iz Ploča krene prema Biokovu, štab odreda je naredio komandiru 2. čete 2. bataljona A. Krstičeviću da odmah zaposjedne kosu Pasjake,

tri kilometra daleko od Ploča, u kojima su bile jake njemačke snage za odbranu šireg pojasa oko ušća Neretve.

— Imaš osamdeset boraca i devet puškomitraljeza, a to je dovoljno da, uz vašu inicijativu, potučete bataljon Nijemaca — rečeno je komandiru.

I četa je ubrzo izbila na određeni položaj.

Komandi i borcima čete ova kosa iznad sela Giljevića nije obećavala uspješan ishod borbe — nije im izgledalo cjelishodno da tu zajsednu i dočekaju »grenadire«. Dva kilometra dalje, više puta, bili su bunkeri, a iza njih, kilometar niže, njemačke kasarne.

— Kako bi bilo da i mi krenemo malo naniže, da razapnemo zamku između bunkera i kasarna, kraj puta, tamo gdje nas Nijemci ne očekuju? — čulo se, te noći, u svijenoj grupi partizana na pasjačkoj kosi.

Trebalo je brzo donijeti odluku, jer se jutro približavalo.

I četa se tiho otisnula niz kosu, prošla je i kraj prvih bunkera i straža koje su bdjele i lijevo, i desno, i naviše, uvjerenе da im je iza leđa jedino njihov garnizon. Ovog puta su, međutim, iza njihovih leđa bili partizani. Valjda desetak minuta kasnije, tek što su borci legli pored puta, između bunkera i kasarna, iz Ploča je krenula prva njemačka jedinica. Bila je to prethodnica od trideset vojnika i dva tenka. Vojnici su išli u tri reda, još bez obezbjeđenja i većeg odstojanja. Išli su uvjereni da im se na tome dijelu puta ništa ne može desiti, pogotovo zato što su imali podršku tenkova.

Partizani su ćuteći, na pet metara od puta, pustili u svoj raspored čitavu njemačku prethodnicu, a onda kao vikor naletjeli. I sve je bilo brzo gotovo. Nijedan njemački vojnik nije ostao živ. Tenkovske posade, iznenađene bombama i gustom paljbom, naglo su se povukle sa svojim oruđima.

I dok su oni u bunkerima pokušavali da se orijentišu i shvate što se to dolje, ispod njih, dešava, osamdeset partizana je u samo praskozorje žurno grabilo vrtačama i dobro poznatim stazama. Kada se četa ponovo našla na kosi i prebrojala, samo jedan borac je bio ranjen.

Tek negdje oko jedanaest časova Nijemci su ponovo krenuli iz Ploča. Kretali su se nesigurno, korak po korak, ali toga dana nisu mogli dalje od kose. A i noć ih je zatekla budne.

IZMIJENJENA ODLUKA

Dva magarca, natovarena drvima, poslušno su kopitala ispred svojih goniča, dvojice seljaka, u stvari prerušenih partizana 7. makedonske udarne brigade.

Vukli su se blagom uzbrdicom koja je izvodila na prevoj Prevalec, gdje su Nijemci imali svoje uporište, dobro branjeno gnijezdo koje je, sa još jačom posadom na prevoju Džavatu, šttilo komunikaciju Resen—Bitolj, put dugačak trideset i pet kilometara.

Nijemcima nije izgledalo sumnjivo ni to što je jedan tovar drva iznenada skliznuo sa samara baš u spletu rovova na putu za Bitolj. Bila je to zgodna prilika da prerušeni partizani bolje osmotre raspored bunkera i rovova, broj ljudstva koje se svake noći pojačavalo snagama iz bitoljskog garnizona.

Oko ponoći su »seljaci« već bili u brigadi, iz koje je izdvojeno oko dvjesta boraca sa tridesetak automatskih oružja — specijalna grupa za napad na Prevalec.

Grupa je iste večeri, prvih oktobarskih dana 1944, krenula iz sela Gopeša, nekih desetak kilometara daleko od mjesta napada.

Noć je bila blaga, vedra i suva. Partizani se nisu osobito žurili. Predasi su bili sve češći. Negdje oko ponoći, kada je grupa zaszjela nedaleko od njemačkih položaja, iz štaba brigade je stigao kurir. Donio je novo, izmijenjeno naređenje štaba: specijalna grupa, umjesto napada na Prevalec, odmah da postavi zasjedu između dva prevoja i dočeka njemačku kolonu zaprežnih kola, pozadinsku transportnu jedinicu koja se prebacivala u Bitolj.

Sada su borci znatno užurbanije grabili vrbačima i udoljima, išli su pored puta sve do ispod prevoja Džavata, nepuna četiri kilometra daleko od artiljerijske jedinice i zaštitne grupe. Tu je bilo najpogodnije da se dvije stotine boraca rasporede duž puta i ostanu neprimijećeni. Privučeni su i teški mitraljezi brigadne prateće čete, čiji je komesar, Mihajlo Georgijevski, dovukao i minobacače sa nišandžijama, talijanskim antifašistima.

Samo sat kasnije na prevoju se ukazala njemačka pozadinska jedinica. Vojnici i ostali u koloni, dugačkoj gotovo tri kilometra, valjda uvjereni da su sigurni između dva svoja uporišta, išli su bučno i bezbrižno, poneko je čak pjevao, i ne sluteći da ih na svega desetak metara od puta vrebaju oči i cijevi partizanske.

Čelo kolone je bilo prošlo prve zalegle borce i izbilo u selo Kažane, kada se raketa komandanta partizanske grupe šišteći visoko propela i osvijetlila izduženi lanac kola, konja, konjovodaca i vojnika.

Sve se, za tren, pretvorilo u zaglušni tresak i tutanj. Svijetleći meci su šarali uzduž i poprijeko, konji su šibali noseći sve pred sobom; kao da se noć pretočila u dan, pucnjava u vrisak i psovku, u paniku koja je još više razbijala i gutala uveliko prorijeđenu kolonu. Za nju je pokret već bio završen, i topovi i ba-

ači koji su zagudili izdaleka — pomoć koja se oglašila sa Džavata — samo su upotpunili ovu neobičnu oktobarsku bakljadu na putu Resen—Bitolj.

RATKOVI DOBROVOLJCI U USTAŠKOM OKLOPNOM VOZU

Bila je to akcija drska i neobična i za smjela ratnika, kao što je to, kasnije (aprila 1942), zabilježeno i u Biltenu Vrhovnog štaba NOVJ. Tu je rečeno da je »jedna četa Kozaračkog odreda izvela jedan od najvećih podviga u partizanskom ratovanju«. To je bila jedna od prvih novogodišnjih borbi u tome kraju, jedna od šezdeset tri borbe koliko ih je Odred zabilježio u januaru. Nju je pripremio komandant 1. bataljona, narodni heroj Ivice Marušić Ratko. Pošto je prethodno uspostavio vezu sa saradnicima koji su mogli pomoći u izvršavanju ovog svojevrsnog zadatka, Ratko se obratio borcima bataljona:

— Novu godinu, drugovi, otpočecemos dosad najsmjelijim udarom. Likvidiraćemo posadu blindiranog voza koji svakoga dana saobraća na pruzi Prijedor—Bosanski Novi. Tražim petnaest dobrovoljaca koji će u domobranskim uniformama, pod mojim rukovodstvom, ući u oklopni voz i uništiti ili zarobiti posadu. Zatim ćemo, ušančeni u vozu i uz pomoć drugih grupa partizana koje ćemo kasnije primiti u voz, razbiti sve usputne posade na željezničkim stanicama, sve do, možda, Volinjskog mosta. Napominjem, najvjerojatnije se mnogi neće vratiti iz ove akcije.

Među Kozarčanima nije bilo teško naći i mnogo više dobrovoljaca za slične podvige. I grupa je sastavljena. Stevo Rauš, Dušan Egić, Hamdija Omanović, Mikan Marjanović i još devet boraca stalo je

pred komandanta Ratka, koji ih je poveo na taj prv »novogodišnji izlet«. Na sva uvjeravanja u štabu odreda da on, kao rukovodilac bataljona, ne mora svugdje i u svakoj akciji biti među najjisturenijima Ratko je odgovarao:

— Baš zato što je to prva borba ovakvog karaktera, svaki borac mora da se uvjeri da njegov komandant, ako već planira takav, možda za nekog i nepromišljen napad na neprijatelja, zna šta radi, da je siguran u uspjuh. Svojim prisustvom među njima u grupi koja napada, on će to najbolje potvrditi.

I dok su u noći uoči 6. januara 1942. snage 1. bataljona u Blagaju razoružavale neprijateljevu posadu i svojim čovječnim odnosom prema zarobljenim i puštenim domobranima »pokazali stanovništvu da ne vode vjerski rat, nego da se bore za slobodu srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva«, u isto vrijeme je Ratko sa svojom grupom »domobrana« upao u kućicu željezničkog čuvara između stanice Svodne i Dragotinja, gdje je uz »pomoć« željezničara pozvao Prijedor da pošalje oklopni voz, jer su partizani »napali« prugu i željezničku stanicu. Poslije nekoliko ponovnih poziva iz kućice broj 10 oklopni voz je napokon stigao i iz njega su izašli natporučnik i dva željezničara .

Sada su sekunde odlučivale. Oficira koji je izašao iz oklopnog voza »prihvatili« su Rauš i Egić. Trebalo je da ga zadrže i odvedu u kućicu čuvara, ali nepredviđene okolnosti su poremetile potpuno izvršenje ove akcije na oklopni voz. Svi su izgledi da je ložać osjetio prevaru, da je čuo kada je jedan partizan rekao: »Ulazite, drugovi«, i prije nego što je u lokomotivu uskočio partizan, zatvorio je njena oklopna vrata i pokrenuo voz u Prijedor.

Sve se razvijalo tako neočekivano i brzo da je bilo potrebno mnogo hladnokrvnosti, hrabrosti i br-

ine da se voz ipak napadne. Oklopna kompozicija je naglo krenula prema Prijedoru, ali sedmorica partizana su ipak uspjeli da uskoče u oklopni vagon. Ratko je s krajnjim naporom zakačio za papuču vagona i posljednji je uskočio među posadu.

Ivica Marušić Ratko, narodni heroj (u sredini) sa Dimitrijem Bajalicom, 1942.

Sada se već može lako pretpostaviti šta se sve toga jutro zbilo u mračnom gvozdenom bunkeru koji je jurio željeznim šinama. Voz je šibao prugom, a u tješnom vagonском prostoru, u tami, odigrala se dotad rijetko viđena borba. Partizani, ustaše i domobranci uhvatili su se za vratove, sijevali su noževi, resko su parali pištoljski meci, ali je Ratkova junačka grupa izašla kao pobjednik. Članovi posade su bili razoružani i njihovo je oružje izbačeno pored pruge. Partizani nisu željeli da ostave u vagonu ni svog poginulog druga Milana Kr-

netića. Zatim su iskočili ranjeni Branko Jelin Tubin, Rajko Vukmir i još dva Kozarčanina. Iako je Ratko bio ranjen u uho, ostao je u vozu sve do prvih kuća prijedorskih, objašnjavajući dvadesetorici preživjelih i preplašenih domobrana ciljeve oslobodilačkog rata.

»Ovom akcijom partizani su dokazali da za njih nije ništa nemoguće«, pisalo je u izvještaju štaba 2. krajiškog odreda upućenom Glavnom štabu Bosne i Hercegovine. »Moral partizana je u najtežoj situaciji bio odličan«, izjavljuje komandant bataljona koji je bio među njima. »Oni su izvršili svoj zadatak sasvim mirno i potpuno prisebno, što im je omogućilo da razoružaju nadmoćnog neprijatelja u njegovoj »sigurnoj« tvrđavi — oklopnom vozu. Ova akcija je od velikog političko-moralnog značaja. Pozadina je pozdravljala ovaj uspjeh partizana s velikim oduševljenjem i poklonima ih dočekivala pri njihovom povratku u jedinicu«. Objavljena je i pohvala ove grupe, a posebno je istaknut »čitav 1. bataljon, koji je u januaru pokazao veliku aktivnost u borbi protiv neprijatelja i onesposobio saobraćaj željezničkom prugom Prijedor—Volinje, i time onemogućio rudniku Ljubiji izvoz željezne rude u Njemačku«.

Neprijateljevi garnizoni, u koje je prodrła vijest o podvigu Ratkovih drugova, još gušće su se ogradili u bunkerima, žicama i minama. Narod je, međutim, pjevao pjesmu o »Paveliću, crnom psetu«, kome je došlo »crno ljeto«, jer mu već »ide zima loša, protiv tebe ide Šoša, i drug Ratko, Hrvat pravi kidisaće tvojoj glavi«.

»DOMOBRANI«

U ŽANDARMERIJSKOJ KASARNI

Zabradatio, naoružan mašinkom i bombama, komandir partizanske čete Drago Mažar, narodni heroj, početkom decembra 1941. zakucao je na prozor svoje kuće, smještene na samom rubu Banje Luke.

Želio je da vidi majku i njenog novog podstana, domobranskog oficira, za koga je čuo da je spreman na saradnju.

To je ubrzo potvrdio i satnik Majer, komandant domobranske posade u Debeljacima, u kasarni nedaleko od grada.

Dva mjeseca kasnije, krajem januara 1942, Mileva Ljubotina i satnik Majer, uz pomoć Marije, Dragine majke, krenuli su jedne noći kroz živice i najzad stigli među isturene partizanske straže, sada već kod komandanta partizanskog bataljona, Drage Mažara.

— Šta misliš, hoće li žandarmerijski satnik u Vrbanji u ovoj uniformi prepoznati partizanskog komandanta? — pitao je Drago domobranskog oficira koji mu je donio odijelo.

— U Vrbanji? Zar ćete tamo ići? Pa vi morate proći kroz samo predgrađe Banje Luke! — čudio se Majer.

Petog februara, usred bijela dana, Drago Mažar je sa dvadeset i pet »domobrana« izbio u predgrađe Banje Luke. Naprijed je išao »satnik« Drago, a pozadi »narednik« Karlo Rojc, narodni heroj.

— Dečki, pružite korak! — govorio je starješina kolone koja je po dubokom snijegu odmicala između malih periferijskih kuća.

— Odakle ti, Karlo, u domobranima? — pitao je jedan građanin raspoloženog narednika Rojca.

— Ja sam već pet mjeseci domobranski narednik. Sada idem u novu akciju protiv partizana.

Grupa je imala i ugovorene neprijateljeve znake, koje je donio satnik Majer. Satnikov zadatak je bio

Narodni heroj Drago
Mažar

da njegova posada u Debeljacima ne udari s leđa na grupu partizana.

Drago je ubrzo sa svojom nevelikom jedinicom ušao u kasarnu i u satnikovoj sobi zatekao nekoliko oficira za ručkom.

— Pozovite odmah sve oficire i podoficire. Treba da održimo vanredni sastanak. Imam specijalno ovlašćenje od generala — govorio je komandant partizanskog bataljona Drago Mažar.

Napolju je, međutim, iznenada odjeknula bomba. Zaparao je rafal.

Drago je potegao mašinku, stao iza komandanta i zaprijetio mu:

— Šta si zinuo? Naredi tvojim ljudima da ne pucaju, ili . . .

Neko je u sobi opalio, metak je fijuknuo pored Dragine glave i zabio se u zid, a i »satnik« je zapucao.

— Predajte se, dečki! — preklinjao je komandant kasarne osjećajući pištolj na leđima.

I četrdeset žandara je poslije nekoliko minuta položilo oružje. Dva oficira su ležala mrtva, ali i dvojica partizana. Deset minuta kasnije, pretovareni žandari i nekoliko konja nosili su municiju, oružje i ranjene partizane. Dok su žurno grabili između rijetkih kuća i ustaških uporišta oko grada, kasarna je već bila u plamenu. Zahvaljujući i domobranskom satniku Majeru, koji je nezainteresovano posmatrao sve što se zbiva oko njegove postaje, kolona je srečno izbila na Ponir, odakle su ubrzo, hitali natrag i pušteni žandari.

**Zapisi o hrabrosti i drugarstvu
u prvim borbenim redovima**

KAD BATALJON PIŠE NAREDBU

BRIGADA KOMUNISTA NA BOROVOJ GLAVI

Dva posljednja ratna komandanta 3. krajiške brigade, pukovnici Nikola Pećanac i Ilija Radulović, bez žurbe su i po drugi put pročitali naredbu druga Tita kojom se pohvaljuje 3. krajiška za odbrambene borbe na Borovoj glavi, na visokom planinskom prevoju između Livna i Šujice, decembra 1942. godine: »Izražavati svoje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima 3. krajiške brigade 1. divizije koji su u borbi kod Livna i Šujice pokazali natčovječanske napore i uprkos nadmoćnijem neprijatelju izvršili svoje zadatke koji su bili pred njih postavljeni«.

Početak decembra 1942. 3. krajiška je dobila naređenje da hitno krene iz Donjeg Vakufa do Borove glave i spriječi prodor njemačkih snaga iz Livna na oslobođenu teritoriju u pravcu Bugojna i Jajca.

»Krenuli smo 6. decembra u pet časova ujutro. Trebalo je preći sedamdeset kilometara puta, zaposjesti položaje i ni koraka odstupiti od planinskog prevoja. Grabili smo naprijed kao da od tog marša zavisi sudbina čitave oslobođene teritorije. Potpuno smočeni od ledene kiše i savlađujući svakog sata oko šest kilometara puta, u prvi suton istoga dana, poslije jedanaest časova vrtoglavog marša koji je vodio kroz Kupreška vrata, naš 1. bataljon je izbio na prevoj Borove glave, našao se na određenom položaju baš u trenutku kada je njemačka kolona od tri tenka, deset kamiona i dvjesta vojnika izbijala na te dominantne tačke, vjerovatno da bi na tom mjestu sačekala jutro i omogućila drugim snagama nesmetano napredovanje. Tako smo, eto, stigli u poslednji trenutak — iz marša smo prešli u napad, čvrsto riješeni da Nijemce odbacimo prema Livnu. To je bila izuzetno žestoka borba. Kolona se uz gubitke povukla u Livno, i mi smo zauzeli položaj«.

Toga dana je brigada dobila i šesti, talijanski bataljon antifašista »Mateoti«. Nijemci su bili zbunjeni, jer 7. decembar je prošao bez borbe. Sutradan je zagrmjela njihova artiljerija, tenkovi su ponovo krenuli prema nama. Ipak smo ih odbili i najurili prema Livnu. Izbrojali smo trideset dva mrtva Nijemca. Lijevo i desno od puta bili su 3. i 4. bataljon, svi skupa na potpuno otvorenom terenu, bez ognjišta, u snijegu i oluji, uz mršave zalogaje. Ni 9. decembra Nijemcima nije pošlo za rukom da osvoje Borovu glavu. Strmoglavili su se nazad u grad, u kojem su doživjeli još jedno neprijatno iznenađenje. Te noći su 3. dalmatinska brigada i naš bataljon napali ovaj neprijateljev garnizon. Četvrti bataljon se ubacio u grad i za šest sati borbe ubio i zarobio četrdeset Nijemaca, a zatim se povukao na prevoj.

To je već bilo i previše za njemačkog komandanta. Sutradan, 10. decembra, tri snažne kolone Nijemaca pokušale su da uz podršku artiljerije i tenkova potisnu brigadu s prevoja. Oko položaja 1. bataljona, koji je zalegao uzduž puta, sve se crnjelo od topovskih granata i ručnih bombi, ali borci nisu odstupali. Znali su za Titovu naredbu i niko nije pomišljao da se pomjeri ma i za korak unazad. Tada su 4. i 3. bataljon zaobišli Nijemce i s leđa, iz pozadine, napali snage koje su, napokon, morale da se povuku, ostavljajući samo na bočnim stranama oko četrdeset mrtvih vojnika. Bilo je, zaista, čudno kako je 1. bataljon izdržao uragansku vatru i pritisak mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja. Tu je pao i zamjenik komandanta bataljona, partijski rukovodilac Mićo Brkljač, koji je zajedno sa ostalim članovima štaba bio u streljačkom stroju. Jedanaestog decembra je pala gusta magla i digla se snježna vijavica, kao da se noć spustila zaklanjajući vidik i najbliže drugove. Ali baš tada Nijemci ponovo, uvodeći u borbu još jače snage, kreću na Borovu glavu. Uporno držanje ovih položaja nije više bilo cjelishodno, pogotovo što je dobiveno nekoliko dragocjenih dana i što je uzduž puta bilo novih pogodnih položaja na kojima se mogao pružiti dobar otpor. Dok je bilo prijeko potrebno da se čuva svaki metar prevoja, borci nisu odstupali, čitav kolektiv je rješavao ishod borbi, od njega je sve zavisilo. Povukli smo se na Malovan. U stvari, bataljoni su od 12. do 18. decembra vodili danonoćne borbe uzduž puta koji je vodio od Šujice prema Kupresu. Nijemci nisu uspjeli da prodru dalje. Tada je došla i 2. lička brigada.

Tako je dokraja izvršena naredba vrhovnog komandanta, za čije se izvršenje svaki borac borio punim srcem. Titova pohvala za borbu na Borovoj glavi bila je još jedan podsticaj brigadi, koja je svojim

novim pobjedama, učestvujući u takmičenju jedinica 1. proleterskog korpusa za najbolju udarnu jedinicu, u aprilu 1944. dobila za nagradu rusku mašinku na kojoj je pisalo: »Uzor-brigadi 1. proleterskog korpusa«. Otuda su i razumljive riječi politkomesara korpusa, Mijalka Todorovića, kada je na dvogodišnjicu formiranja brigade, avgusta 1944, rekao da se obraća »brigadi mitraljezaca i bombaša, brigadi oficira i komunista«.

NA GRADINI SVETI IVAN

»Ništa nije uspijevalo, iako su na utvrđena četničko-talijanska uporišta u selima Pađanima i Otonu napadale jake snage Operativne grupe za kninski sektor«, pričao je general-major DMITAR ZAKLAN.

»U Pađanima je bilo hiljadu dvjesta najokrcrjelijih četnika i oko trista Talijana, a u susjednom selu Otonu, jedan četnički bataljon utvrđen na dominantnoj gradini Sveti Ivan. Bilo je to 3. aprila 1943. godine.

Napad je pripremljen po karti. Došli smo iz dubine oslobođene teritorije i odmah napali ove jake neprijateljeve garnizone. Borba je bila žestoka, ali Pađane nismo uspjeli da oslobodimo. Moj bataljon je u Otonu razbio i zarobio mnoštvo četnika, ali sedamdeset odlično naoružanih bradonja ušančilo se na uzvišici Svetom Ivanu, koju smo čvrsto opasali. Tada smo primili naređenje da se povučemo. Bili smo u nedoumici: ako se povučemo, ostala bi grupa bombaša, najboljih boraca koji su u toku noći uspjeli da se preko čistine privuku do samih bunkera na Gradini. Svaki njihov pokret je značio sigurnu smrt, jer je bilo očevidno da bi na brisanom prostoru koji je dijelio borce od bombaša palo više žrtava, pogotovo

što su četnici imali snažno automatsko oružje. U pitanju su bila četiri bombaša, i bataljon nije bio voljan da odstupi.

Borci su znali da se uz bombaše Rastovića i Bobinca, koji su se zatekli u nezavidnom položaju, nalaze još dva izuzetno hrabra partizana i da bi tu grupicu boraca, zbratimljenih Srba i Hrvata, četnici strahovito mučili, kako su, uostalom, i dovikivali i prijetili.

Tu želju svih boraca i starješina bataljona saopštio sam komesaru naše brigade, koja je sa ostalim jedinicama otišla nekoliko kilometara naviše. Tako je bataljon, uprkos snažnom pritisku četnika i Talijana iz Pađana i upornom otporu onih sa Gradine, ostao na svom mjestu.

Vrijeme je odmicalo, a rješenja kao da nije bilo. Bombaši se nisu mogli povući. Strpljenje nas je pomalo napuštalo. Ipak, nismo željeli da se povučemo. I pala je nova odluka.

Snažnom plotunskom vatrom pripremili smo juriš na ovo istaknuto četničko uporište. Tačno u podne smo u isto vrijeme skočili iz zaklona i s bajonetima na puškama upali u prve bunkere. U tom smjelom naletu prvi je poginuo komandant četničkog bataljona Nikola Grubor iz Plavna. Okolo su ležala njegova mrtva sabraća, polomljeni puškomitraljezi i puške. Mi smo izgubili tri druga, među njima i bombaša Bobinca, a jedanaest je bilo ranjenih. Tada su me borci pitali: „Druže komandante, hoćemo li na Pađane?” Bili su uvjereni u snagu svoga bataljona.

Kada je kolona zarobljenih četnika stigla u štab Operativne grupe, ubrzo smo dobili vijest da će se iduće noći napad na Pađane ponoviti. Napad je izvršen, ali opet bez uspjeha. Mada su se poslije dva dana Talijani povukli iz Pađana, u garnizonu su ostali četnici, koje je bataljon i dalje držao u šahu. Borci

su bili raspoređeni u manje grupe sa automatskim oružjem. Pucalo se sa svih strana da bi se stekao utisak o ponovnom pripremanju napada. Bobbene grupe su vješto iskoristile ove prepade i čarke, tako da su četnici bili primorani da se povuku i Pađane prepuste partizanima. Kasnije je štab 6. ličke divizije pohvalio ovaj bataljon — borce koji nisu željeli da svoje drugove prepuste surovnoj sudbini. Bili su to trenuci u kojima je čitav kolektiv samoinicijativno pisao borbenu naredbu i ratni zapis o drugarstvu i žrtvovanju jednog ličkog proleterskog bataljona«.

KOMESAR VELJKO BENDERAĆ NA POSLJEDNJEM ISPITU

Sa zavojem na rani, narodni heroj Manojlo Benderać Majo se vratio prije vremena među svoje borce. U to vrijeme je već bio komandant partizanskog bataljona »Luka Vukalović«, koji je u južnoj Hercegovini kontrolisao široko područje. Desetog aprila 1942. godine, napadajući bunkere na Golom brdu, Majo je ostao na žici sa neeksplodiranom bombom u ruci. Bijeli zavoj je lepršao na vjetru kada su borci u ponovljenom jurišu izvukli tijelo svoga komandanta. Njegov brat, Veljko, dotad komesar udarne čete, postao je sada komesar ove udarne hercegovačke jedinice, a Vidak Babić komandant.

Svega mjesec dana kasnije, u četničkom puču, komesar Veljko je sa mnogim drugovima pao u šake izdajnika, koji su 12. jula u selu Zupcima otvorili svoju veliku svečanost — javno strijeljanje Veljka Benderaća, čiju su smrt morali da gledaju i narod i zarobljeni komunisti. Prethodno su natjerali zatvorene drugove da razruše grob Maje Benderaća, vje-

rovatno prvi ratni spomenik u Hercegovini, i njegovo tijelo bace u vučju jamu.

Trebalo je da strijeljanje izvrši četa prevratnika, nekadašnjih partizana, zavedenih mnogim talijanskim

Mjesna organizacija Saveza boraca u selu Arandelovu podigla je spomenik poginulim članovima porodice Benderać. Pored spomenika brat narodnog heroja Veljka Benderaća

i četničkim obećanjima. Međutim seljaci su stajali odrvenjelih ruku slušajući borbene riječi svog nekadašnjeg komesara. Ali tu je bio i čitav četnički štab. Komandant Vučković je s pištoljem u ruci priskočio i četa je podigla puške. Odjeknuo je plotun — ali Veljko je i dalje govorio, bodrio okupljeni narod i svoje drugove. Bilo je očevidno da je četa gađala iznad Veljkove glave.

Štab se uskomešao i puške su se ponovo podigle na nišan. Plotun je planuo — ali Veljko je i dalje stajao i klicao. Još jednom se ponovila ta neobična scena, a onda je iz stroja izašao jedan četnik i,

kleknuvši, nanišanio u dvadesetogodišnjeg mladića. Veljko je posrnuo, ali je i dalje, ranjen, nastavio da govori. Tada je četnički komandant prišao i hicem

iz pištolja ubio sina starog Jakše, koji je još šire otvorio srce i kućna vrata partijskim radnicima ilegalcima koje su dovodili njegovi sinovi u vrijeme četničke strahovlade, a i kasnije.

Na tim putevima su poginula još dva Jakšina sina — Marko je ostao između položaja sa partijskim materijalom u torbi, a mjesec dana kasnije i Mile, član opštinskog narodnog odbora, nesrećno nastradavši od bombe, kao što je i njihov brat Novak, komandir omladinske čete 10. hercegovačke brigade, nedugo poslije rata poginuo u avionu.

Tako su stari Jakša Benderać, nosilac jedanaest ratnih odlikovanja, i majka Stoja izgubili pet svojih sinova partizana, kojima je Savez boraca podigao spomenik u selu Arandelovu, podsjećajući mlade ljude toga graničnog kraja da je tu živjela i borila se jedna poštena hercegovačka porodica.

U PRVOM PARTIZANSKOM KONVOJU NA JADRANU

Naoko bezazlena igra, mala diverzija mjesne partijske organizacije — sprečavanje rekvizicije maslinovog ulja (tačnije: već prikupljeno ulje je te noći prosuto u more, odnosno jedan dio je u bačvama prebačen na susjedni otok Ugljan), raspršila je gotovo čitavo selo Mali Iž, u kojem je bilo oko hiljadu sedam stotina mještana, na sve strane Jadrana, u partizanske jedinice i koncentracione logore. Jer već sutradan poslije akcije, 27. jula 1942, iz susjednog Velikog Iža stigli su Talijani s motornim jedrenjacom »Sofija«, prikupili sve mještane i tražili diverzante, ali su ljudi ćutali, mada su u svojoj sredini, na opkoljenom žalu, krili svoje prve borce.

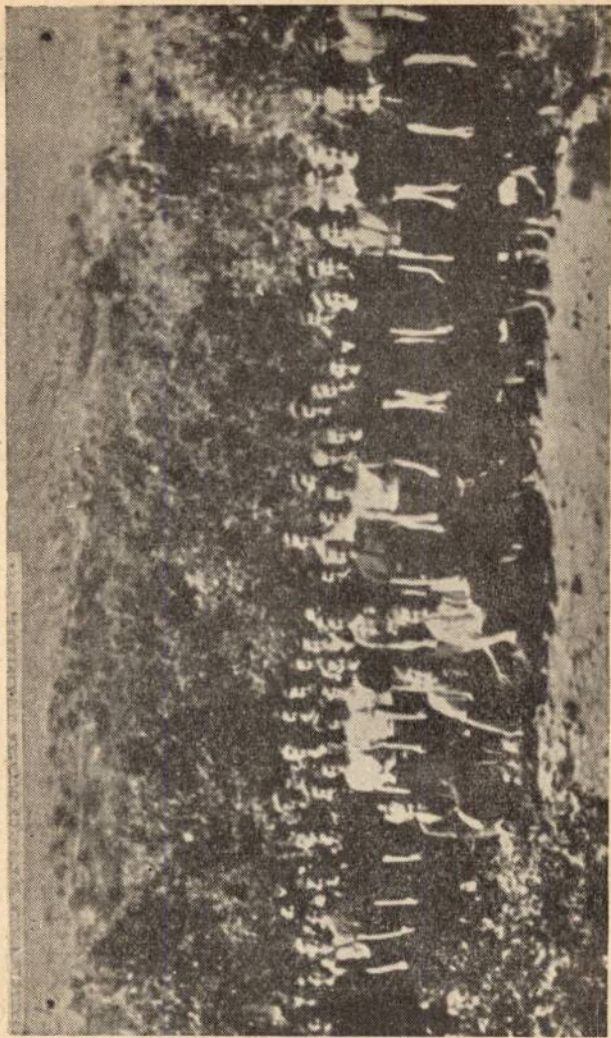
»Kada prozivka seljana po matičnoj knjizi i njihovo kraće saslušavanje nisu urodili plodom, kara-

binijerski oficir je izdvojio osamdeset muškaraca i roditelje drugova koji nisu došli na prozivku i pod stražom ih potjerao na brod. Žene, djeca i ostali su ostali na obali, a Talijani su se s našima otisnuli na pučinu...«, pričala je Milka Rokov Petković.

Uhapšeni komunisti se nisu dugo dvoumili na brodu. Sekretar partijske organizacije, Šime Lukin, otvorio je nepredviđeni sastanak svoje ćelije borbenim poklicem — zajedničkim napadom komunista i skojevaca na desetak do zuba naoružanih karabinijera. U ne baš tako kratkom puškaranju i rvanju Talijani su bili savladani, iako su u borbi jednog Ižanina ubili i nekolicinu ranili. Istog dana popodne oslobođeni drugovi su vratili brod u Mali Iž. Trojici izdajnika je odmah presuđeno. A onda se, na poziv Partije, oko dvjesta pedeset omladinaca i omladinki ukrvalo na brod i prebacilo na Dugi Otok, gdje je već bio logor ilegalaca i gdje se moglo sigurnije čekati sljedeće jutro.

»Dok smo mi, nas dvjesta pedeset, na goloj zemlji i uz rijetke zalogaje i gutljaje vode punih četrdeset dana brojali jutra i noći u nesigurnom partizanskom logoru na Dugom Otoku, naši roditelji su u međuvremenu osjetili represalije crnokošuljaša. Poslije paljenja i pljačke u napuštenim domovima, karabinijeri su na dva obližnja otoka otkrili više stotina izbjeglica iz Malog Iža, strijeljali su trinaestoricu na dva javna skupa, a ostale poslali u koncentracioni logor. Tamo su poslali i sve moje ukućane, dok smo ja i stariji brat, zajedno sa ostalima, posljednjeg avgustovskog dana 1942. doživjeli najtežu i najuzbudljiviju noć u našem životu«.

Bili su, u stvari, prvi putnici prvog partizanskog konvoja na Jadranu! Četrdeset dana se čekalo na tu neobičnu ponoćnu partizansku marš-rutu od trideset kilometara preko mora, put smion i za najhrabrijeg

Omladinke otoka Iža poslije dolaska u partizane početkom septembra 1942, iznad sela Vodica kod Šibenika

pomorca. Tamo, na obali poviše Šibenika, kod Vodica, borci primorske čete nestrpljivo su čekali da se otud, iz pomrčine, pojave siluete trinaest ribarskih čamaca na vesla, prvi partizanski konvoj koji je, uz zaštitu tri »borbena« čamca i njihove rijetke »puškare«, prevezio dvjesta pedeset iscrpenih, ali za borbu ornih boraca.

»Naš brodić, koji je primio dvadesetak bezglasnih gostiju, imao je šest vesala i, mada pregladnjele, veoma vješte veslače, momke raspoređene u tri smjene, koji su u dvije ljetne noći s uspjehom položili svoj prvi partizanski zadatak. Prve noći smo prešli rastojanje od Dugog Otoka do Kornata, a druge — to je bila moja najduža ratna noć! — od Kornata preko Murterskog kanala do kopna u blizini Vodica, raspon od trideset teških kilometara, čitavu vječnost za sedamnaestogodišnju djevojku. Kasnije je već bilo lako. Evo, i ovaj ratni snimak otkriva radošt i ljepotu tih dana. Postali smo borci udarnih i proleterskih brigada, našli smo se na Sutjesci, svuda«.

PARTIZANI U ČELIJAMA LEPOGLAVE

Oko sto trideset političkih zatvorenika, među kojima je bilo nekoliko komunista na dugogodišnjoj robiji, sa više stotina drugih kažnjenika čamilo je u ozloglašenom zatvoru u Lepoglavi, u dvije povećte zgrade, opasane i izdvojene visokim zidom. Smješteni u nekoliko soba u staroj i novoj kaznionici, dobro čuvani od ustaša, politički kažnjenici su ipak imali svoje partijsko rukovodstvo, tečajeve i odbore kroz koje su sprovodili donesene programe i odluke. Preko korparskog majstora koji je radio u zatvorskim radionicama uspostavljena je stalna veza s drugovima u Varaždinu, odakle je često priman ilegalni materijal.

Tim putem je i primljena vijest da uskoro može doći i do napada partizanskih jedinica na Lepoglavu, što je, svakako, značilo da se i zatvorenici moraju pripremiti za taj obračun.

Dvanaestog jula štab 12. brigade je izdao zapovijest jedinicama za oslobođenje Lepoglave. Trebalo je da zatvor napadne samo 3. bataljon, čiji je komandant bio Miloš Babac, a politički komesar Jovan Kokot. Bila su pridata dva teška minobacača i brdska haubica. Bataljonu je, pored ostalog, naređeno:

»Juriš će se izvršiti tako što će prvi bombaši priletjeti zidu kaznionice na raznim stranama i preko zida prebaciti određen broj ručnih bombi. Iza bombaša treba da nastupaju kolonice boraca sa po jednim ljestvama, koje takođe prislanjati uza zid i preko njih se prebacivati u dvorište . . .«

Napad je potpuno iznenadio sto pedeset zatvorskih čuvara.

Haubičke granate koje su tukle mitraljesko gnijezdo na zidu oko stare zgrade, i prve riječi »Mitrovčanke« koju su pjevali partizani, podigle su i povele u akciju zatvorene drugove, Radivoja Davidovića i Šprljana, dugogodišnje robijaše još iz vremena šestogodišnje diktature, Mihajla Javorskog, Zvonka Komaricu, Joža Bahorića, Muheka i ostale komuniste. Sa izvaljenim krevetskim željeznim šipkama, oni su u ćelijama očekivali sukob s ustašama, koje su bombaši i puškomitraljesci već gonili zatvorskim hodnicima i radionicama.

Dok je haubica tukla i načinila otvor u zidu, otvarajući time i put udarnoj grupi, s druge strane stare zgrade bombaši komandira čete Milutina Vujnića upali su preko zida u dvorište, a zatim i u zgradu. Otpor je ubrzo bio skršen. U drugoj zgradi, koja je primila prve topovske granate, jedan od stražara, više iz straha nego što je želio da pruži pomoć, otvo-

rio je ćeliju (u kojoj je od granate poginuo jedan komunista) i uskoro su svi zatvorenici bili slobodni. U međuvremenu su ustaše, otjerane na krov zgrade, izvisile bijelu zastavu.

Sutradan, 14. jula, zapovjedništvo Glavnog stožera domobranstva javljalo je da su »u noći između 12. i 13. jula partizani napali Lepoglavu i 13. jula u 8 časova zauzeli mjesto i oslobodili sve kažnjenike (800)«, da se »navodno oko 300. kažnjenika pridružilo partizanima«.

Trideset prvog jula 1943. štab 2. operativne zone je uputio izvještaj Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske javljajući o borbama oko Lepoglave:

»Trinaesti jul. Neprijateljeva kolona, jačine dvjesto pedeset do trista vojnika, koja je kretala u pomoć Lepoglavi bila je odbijena i natjerana u paničnom bijegu u Ivanjec... Prije početka borbe Operativni štab je od uprave kaznionice zatražio da preda političke kažnjenike. Uprava kaznionice je odbila prijedlog i prihvatila borbu. Preciznim gađanjem haubice iz blizine od sto metara, neprijatelj je otpor je bio skršen već u prvom naletu. Trinaestog jula u 7 sati ujutro uprava kaznionice je izvršila predaju. Zarobljeno je sto četrdeset pandura i ustaša, oslobođeni su svi politički kažnjenici i svi kriminalci. Veći dio kriminalaca je odmah pobjegao u šumu, a odatle po čitavoj zemlji... Obje zgrade su zapaljane i Lepoglave više nema«.

NI KORAKA NAZAD OD KOŠURA

»Iza nas, prikovanih za masnu zemlju i nevelike bukve na padinama Košura, protezala se jedina slobodna, spasonosna staza, puteljak koji je vodio od Tjentišta preko Krekova i Milinklada za Vrbničke kolibe, u šume Zelengore — uzani procjep kojim je

iz obruča trebalo da izmakne sve što se moglo dokopati te krhke i produžene niti iza naših leđa, niže odruvenjelih tijela boraca 1. i 4. bataljona 2. proleterske«, pričao je general-major Jevrem Popović. »Bilo nam je jasno da samo preko nas mrtvih Nijemci mogu dohvatiti i presjeći stazu ispod nas, jedini otčepljeni prolaz u ovom planinskom kanjonu«.

Tako je počeo surov i nezaboravan dvoboj između premorenih partizana, zalegatih ispod načičkanih bunkera, i Nijemaca, odlučnih ne samo da brane Košur nego i da, potiskujući prorijeđene čete partizanske, prekinu stazu za Zelengoru.

»Razdvajalo nas je svega sedamdeset ili osamdeset metara — prostor obilježen poginulima i omeđen njemačkim bunkerima i našim četama, koje su se svele na vodove, kao naša 3. četa, koja je spala na svega šesnaest boraca. Tako je bilo i kod naših susjeda: jedna četa 1. bataljona je, pored mnogih boraca, u posljednjim jurišima izgubila sve vodnike i desetare. Samo su se pojedinci vraćali iz patrola koje smo slali na bokove, ali dobrovoljce nije bilo teško naći. Tako je i Ratko Gerzovec, koji je radio u kuhinji (za nekoliko dana borbi na Košuru ispod naših kazana se nije dimilo), sa svog noćnog »izleta« u neprijateljevu pozadinu doveo dva konja natovarena hranom, mada je uz put izgubio druga. Pa i borca Čačarića, pretučena umorom, Nijemci su ‚mrtvog‘ preskočili, ali je on za vrijeme našeg protivnapada ‚oživio‘ i uspio da zadrži Nijemca natovarena velikim rancem. Tako smo se ‚hranili‘ na tom gubilištu, ponekad smo nešto prezalogajili i bivali sve zabrinutiji upornošću Nijemaca da se, uprkos ogromnim žrtvama koje smo im nanosili, ipak što bliže privuku stazi gradeći noću nove bunkere i rijući kao krtice sve bliže nama.

Vraćali smo ih u jurišima, dok je bilo granata i mina i uz pomoć naše prateće čete. Pa bismo opet zastali, vratili se, svijeni i pocrnjeli od baruta i svakojakih nevolja.

Ovdje smo imali i jednu ,prednost': blizina naših i njemačkih položaja onemogućavala je avijaciji

Radio-stanica na Zelengori, juna 1943.

da nas tuče teškim bombama. Zato su nas zasipali manjim, ponekad spletovima ručnih bombi, koje su se najčešće rasprskavale u krošnjama velikih bukava. Ali smo znali da ih nađemo i na zemlji, pored glave, kao partizan Borojević, čija je glava bila ,naslonjena' na taj eksplozivni, srećom, neeksplozirani ,poklon'.

Iako smo se, tako, polako ,krunili', kako je to ponavljao jedan moj borac, utjeha nam je bila u tome što smo mogli da vidimo kako iza naših leđa grozni-

čavo odmiču prema Zelengori naši drugovi, pa i mnogi ranjenici, naročito kada smo saznali da je i drug Tito ranjen. Te noći i sutradan izdržali smo nekoliko njemačkih juriša, ostali smo na mjestu, ukopani i bez iskopanih bunkera, ispisujući najteže stranice 2. proleterske u bici na Sutjesci, vjerovatno najveće i najmučnije naše ratno iskušenje».

DVA JUTRA KOMUNISTE ORMANA

Četnička zavjera se tako iznenada i žestoko sručila na komuniste Konjičkog (Mostarskog) partizanskog bataljona da su za svega tri junska dana 1942. poginula sedamdeset i dva prvoborca. No nisu poginuli u otvorenoj borbi, već su ili zaklani na spanvanju, ili mučki ubijeni u zasjedama i na sijelima. Ova prevratnička akcija četnička došla je baš kada je narod disao punim grudima na slobodnoj teritoriji između Nevesinja, Konjica i Mostara, kada je bataljon imao preko sedam stotina naoružanih boraca.

Tako je bila opkoljena grupa od trideset članova Partije i skojevaca u kamenoj, jednospratnoj školi u Bijeloj, nekoliko kilometara daleko od Konjica.

Među opkoljenima je bio i komunista Enes Orman. Poslije trenutne zabune, partizani su svojom paljbom uspjeli da napadače prikuju za zemlju. Meha Taso, koji je dva mjeseca ranije usred bijela dana i usred Konjica likvidirao ustaškog logornika Ferhad-bega Kurtovića, stajao je pored prozora i vraćao ubačene defanzivne bombe.

Za to vrijeme je Enes iz potkrovlja sa snajperskom preciznošću birao svoje ciljeve. Poslije nekoliko sati javio je iz potkrovlja:

— Stevana Andrića poslao sam na drugi svijet!
To je bio komandant četničke urote.

Dalmatinac Baldo je sa svojim mitraljezom sve češće u školi mijenjao svoje mjesto... i tri puta svoje pomoćnike. A četnici su vikali:

— Predajte se, balidžani!

Psovali su »Turke«, a u školi su bili komunisti — zbratimljeni Srbi, Hrvati i muslimani.

Tada su borci jurnuli kroz prozore i vrata. Na pragu je prvi pokleknuo Stjepan Šulentić, pomoćnik komesara čete. Zatim su iskočili Enes Orman, komandir Vlatko Lazarević... Jedan partizan je napadao na deset i više četnika. Bila je to borba nadohvat ruke, na nož...

Poslije osamnaestočasovne borbe u opkoljenoj zgradi i juriša preko školskog dvorišta, pokraj mnogih poginulih četnika je ostalo i osamnaest mrtvih komunisti. Svega dvanaestorica partizana, među njima i Orman, iscrpeni i ranjeni probijali su se naprijed, sve do pećine u selu Đajićima.

Ali sreća ih je slabo poslužila. Krećući se u manjim grupama i provlačeći se uza samu rijeku, uhvaćeni su baš u Konjicu, kod mosta, u vodi, kada su pokušali da, plivajući, prođu kroz grad.

Tako su dospjeli do sreskog zatvora, u zgradu opasanu zidom visokim nekoliko metara. Tu ih je posjetio i ustaški bojnik Boban, koji je pored Jure Francetića i Maksa Luburića bio jedan od najpoznatijih Pavelićevih sadista.

Narodni heroj
Enes Orman

— Jeste li vi, komunisti, čuli za ustaškog komandanta bojnika Bobana? — pitao je upravnik zatoru uvodeći u ćeliju Bobana.

— Čuli smo — neko je promrsio.

— Sada imate čast da s njim razgovarate.

— Odakle si ti, dugajlijo? — upitao je Boban Beću Trbonju, koji se podigao.

— Iz Mostara.

— A ti? .. Aha, Mostarci... Muslimani i Hrvati. I Srbi. Bratstvo i jedinstvo, je li? A želi li netko od vas da bude ustaša?

Partizani su se zgedali i brzo, jedan za drugim, odgovorili:

— Ne... Ne... Ne...

— Neće nitko. Dobro. A tko hoće da ide u domobrane?

U domobrane? Možda je to dobra, zgodna prilika da se čovjek izvuče odavde, a onda je dalje lako. Da se javimo? Ali — ako je to obična prevara?

— Što je, zar neće nitko ni u domobrane? .. Hoćeš li ti, glavaču?

Zatvorenik je zbunjeno gledao u drugove, kao da je tražio odgovor od njih, i napokon promrsio:

— Pa... mogao bih u domobrane.

— A ti? — upravnik je redom pitao.

— I ja ću se javiti u domobrane.

— A ti? — zastao je pred plavokosim mladićem.

— Ne, ne želim da budem domobran.

Boban mu je s interesovanjem prišao:

— Izgleda, evo jednog ortodoksnog komunista.

Jesi li ti iz Mostara?

— Ne, ja sam iz Ljubuškog.

— Gle, gle... iz mog kraja... A kako se zoveš?

— Enes Orman.

— Što si radio do dolaska u partizane?

— Studirao sam medicinu u Beogradu.

— Što ti je bio stari Orman, kotarski načelnik u Ljubuškom za vrijeme stare Jugoslavije?

— Otac.

— Pa mi smo zemljaci i poznanici! Kotarski načelnik i njegovi policajci su me i otjerali u emigraciju. Znači, i tvom ocu mogu da zahvalim što sam postao ustaša sa boljim kvalifikacijama. Dobro, a zašto nećeš u domobrane?

— Za mene je svaki vojnik u našoj zemlji koji ne nosi petokraku — neprijatelj, okupator ili njegov saradnik. Ako se treba boriti, onda mogu da budem samo pod našom crvenom zastavom.

— Ti si, svakako, komunista, komesar! — pitao je Boban.

— Da, ja sam član Komunističke partije Jugoslavije.

Jedan iz pratnje potegao je tada pištolj, ali ga je bojnič spriječio:

— Ne! Ovo je junak. Borben i otvoren. A ja takve poštujem... i s posebnim apetitom koljem. I ovi, svi odreda misle kao i on, ali on ima najviše hrabrosti... Izvolite, komesare, zapalite!

Boban je ostao miran, odmjeren:

— Iako ste zaslužili da vas odmah izvedem na strijeljanje, sačekat ćemo koji dan i vidjet ćemo kuda ćemo sa vama. Vi ste, rekao bih, zanimljive, nesvakidašnje zvijerke.

Događaji su se nizali brže nego što se mislilo. Dok su zarobljeni partizani u konjičkom zatvoru nagađali o svojoj sudbini, dvadeset i nekoliko kilometara daleko od njih, na ograncima Prenja, specijalna deseterina njihovog bataljona je donijela neobičnu odluku: odlučila je da oslobodi partizane zatvorene u konjičkom zatvoru. To je već poduža priča, no na posljednjoj njenoj stranici stoji: jedne noći su partizani preko zida ušli u zatvor i oslobodili svoje drugove.

Tako se Enes Orman ponovo našao u svom bataljonu, koji se poslije nekoliko dana susreo sa proletherskim jedinicama na njihovom putu u Bosansku krajinu.

Nije proteklo mnogo vremena i komunista Enes Orman, narodni heroj, postao je komesar čete u svom bataljonu. Poginuo je prvih zimskih dana 1944, kada se u mračnoj sobi uhvatio ukoštac s Bjelicom, načelnikom četničke brigade. Bjelica je uspio da aktivira bombu i da kroz otvorena vrata istrči u dvorište, među partizane koji, pritisnuti mećavom, ne znajući šta se zbiva, nisu uspjeli da osmotre ko je ispao iz kuće. Četnik je tako pobjegao, a u kući je ostao mrtav Orman i Bjeličin rođak.

Bilo je to posljednje jutro komunista Enesa Ormana.

S A D R Ź A J :

Predgovor	5
Komesar sremskih partizana	9
Zvezdani trenutak Antonije Čeč	25
Poručnik Flores	32
Otac i sin	37
»Domobranski nadporučnik« Valter	44
Pred očima grada	61
Saslušanje bez zapisnika	68
Majka desetoro djece — narodni heroj	77
Kurir Pokrajinskog komiteta	86
Tri žene — tri smjela, plemenita borca	91
Svjetionik u bunkeru	100
Surdučke vertikale	111
Kad odbornik postane referent	117
Tri odbora sela Trbušnice	123
Piperski vatrometi	128
Ilegalci na beogradskim raskršćima	135
Bijele igmanske noći	140
Bombaši u koncentracionom logoru	147
Na marginama partizanskih dnevnika	
Komandant i kurir planiraju napad na grad	152
Zasjeda u neprijateljevom uporištu	155
Pinkijeva diverzija na Bosutu	158
»Ustaška patrola« u Lisičićima	159

Četiri zida seoske škole — četiri školske table	161
Između kolone i bočnog osiguranja	163
Zamka njemačkom trupu	164
Napad sa zaplijenjenim tenkovima	165
Po zadatku Operativnog štaba	167
Izviđački vod u zasjedi na Nevesinjskom polju	171
Šezdeset šest dobrovoljaca	173
Stvaralačko izvršavanje naređenja	175
Izmijenjena odluka	177
Ratkovi dobrovoljci u ustaškom oklopnom vozu	179
»Domobrani« u žandarmerijskoj kasarni	182
Kad bataljon piše naredbu	
Brigada komunista na Borovoj glavi	185
Na gradini Sveti Ivan	188
Komesar Veljko Benderać na posljednjem ispitu	190
U prvom partizanskom konvoju na Jadranu	192
Partizani u ćelijama Lepoglave	195
Ni koraka nazad od Košura	197
Dva jutra komuniste Ormana	200

Jezička redakcija
SRĐA PETROVIĆ

Ilustracija korica
ĐORĐE GORBUNOV

Tehnička oprema
MILAN ADIĆ

Korektura
DESANKA TARABIĆ
RADMILA TUČOVIĆ

